

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Tereza Honková

Funkce inferencí při porozumění textu

Inferences in Text Understanding

Praha 2010

Vedoucí práce

Doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí své diplomové práce, Doc. PhDr. Ivě Nebeské, CSc., za průběžné konzultace a podnětné a cenné rady vedoucí k úspěšnému zvládnutí zvoleného tématu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20. 12. 2010

Abstrakt

Práce se zabývá inferencemi a jejich funkcí v procesu porozumění textu. Teoretická část obsahuje přehled různých definic pojmu inference, dále vymezení pojmů, které s inferencemi souvisejí a také klasifikace inferencí na základě odborné literatury. Empirická část je založena na analýze textů kuchařských receptů (okrajově také technických návodů). Vymezili jsme pět formálních prostředků, které signalizují nutnost vytvořit si inference (zájmena, elipsa, hyponymně-hyperonymní vztahy, totalizátor *vše* a adjektivizovaná přídělní) - ve všech případech jde o inference nezbytné k porozumění textu. Tyto inference jsme na základě klasifikací popsaných v teoretické části dali do souvislosti s typy inferencí. Dalšími inferencemi, které si recipient při čtení těchto textů tvoří, jsou inference, které nejsou vázány na konkrétní jazykové prostředky: jsou to inference přemostňovací a instrumentální. Velkou roli při tvoření inferencí hrají kromě znalosti daného jazyka také všeobecné znalosti a zkušenosti.

Abstract

The thesis deals with inferences and their function in text understanding. The theoretical part involve a survey of various definitions of inference, a setting of notions which are related to inferences and at last classification of inferences based on linguistic and psychological literature. The empirical part is based on analysis of cook recipes (and technical instruction partially). We have set five means of language which indicate a necessity of making inference (pronouns, ellipsis, hyponyms-hypernyms relation, pronoun *vše* and adjektivized participles) - in all cases these inferences are necessary for comprehension. We confronted these inferences with classification described in the theoretical part. Another inferences we make as the text is read are inferences which are not associated with a concrete means of language: bridging inferences and instrumental inferences. Knowledge of the language, general knowledges and experiences take part in inferencing.

Klíčová slova

Inference, koherence, text, návod, kuchařský recept, mentální model, kontext, porozumění

Key words

Inference, coherence, text, instruction text, cooks recipe, mental model, context, comprehension

OBSAH

Úvod	7
1. Definice základních pojmů	10
1.1. Definice pojmu inference	10
1.2. Definice souvisejících pojmů	15
1.2.1. Koherence	15
1.2.2. Koheze	16
1.2.3. Propozice	16
1.2.4. Mentální reprezentace	17
1.2.5. Presupozice	18
1.2.6. Konverzační implikatura	19
2. Klasifikace inferencí	21
3. Analýza textů	37
3.1. Analyzované texty	37
3.1.1. Kuchařské recepty	38
3.1.2. Návodů z oblasti techniky	40
3.2. Metody	41
3.3. Jazykové prostředky signalizující nutnost vytváření inferencí	42
3.3.1. Anaforické navazování – zájmena	43
3.3.2. Anaforické navazování – elipsa	47
3.3.3. Vztahy hyponymně-hyperonymní	50
3.3.4. Zájmeno <i>vše</i>	51
3.3.5. Adjektivizovaná přičestí	53
3.4. Inference, které nejsou vázané na konkrétní jazykové prostředky	55
3.4.1. Přemostňovací inference	55
3.4.2. Instrumentální inference	56
3.4.3. Inference a polysémie	58
3.4.4. Kuchařské recepty a roviny inferování v pojetí N. E. Enkvista	58
Závěr	60
Seznam použité literatury a pramenů	62

Úvod

Inference jsou jev, který není omezen pouze na zkoumání lingvistiky. Inference zkoumá logika, té jde ale o procesy usuzování a vyplývání, nikoliv o text. S inferencemi dále pracuje teorie literatury: inference mají svou roli v procesu interpretace literárního textu, kterou ovšem můžeme chápat jako zvláštní případ porozumění textu. Inferencemi se zabývá také psychologie - jsou jedním z témat, která spojují psychologii s lingvistikou a jsou tedy tradičně zájmem pomezí disciplíny, psycholingvistiky.

Zůstaňme však na poli textové lingvistiky. Úvodem můžeme říci, že inference jsou procesy vyvozování nových informací z informací explicitních (ale také výsledky těchto procesů) a probíhají na základě našich znalostí a zkušeností. Inference mohou hrát roli i při porozumění neverbální informaci, ale lingvistiku zajímá fungování inferencí při porozumění textu. Podstatným rysem inferencí a inferování je to, že jsou velmi subjektivní. Daneš k tomu říká: „Usuzování probíhá s různou mírou jistoty nejen v závislosti na objektivních danostech interpretovaného textu (resp. daného místa textu), ale výrazně i na daném interpretu, jeho sklonech a schopnostech. Některé inference se jeví jako daným textem vyžadované, předpokládané, jiné jako ne zcela jisté a opět jiné jako jen více nebo méně pravděpodobné dohady (...).“¹ Zároveň pro vytváření inferencí platí to, že čtenář musí chtít a musí se snažit textu porozumět. Do každého procesu inferování tak vstupuje čtenář s jinými znalostmi a zkušenostmi, s jinou motivací, na jeho schopnosti vyvozovat z textu nějaké informace se může podílet i momentální psychický a fyzický stav. Je tedy vůbec možné popsat inference a inferování při tak velké subjektivnosti tohoto procesu a při tak velké míře faktorů, které mohou inferování ovlivnit?

Pokud je možné nějaké inference popsat, jsou to inference, které Daneš označil jako „daným textem vyžadované“ a pro které budeme používat název inference nezbytné k porozumění textu. Ty tedy budou v centru našeho zájmu. Jsou to inference, které úzce souvisí s prostředky koherence a koheze textu. Naopak inference méně pravděpodobné, pro které se ustálil název inference elaborativní, zůstanou spíše na okraji naší pozornosti.

¹ Daneš 1988, s. 345.

Cílem práce bude ukázat, které jazykové prostředky signalizují nutnost vytváření inferencí, popř. zda tyto prostředky korespondují s vymezenými druhy inferencí. Cílem práce není podat vyčerpávající přehled a charakteristiku inferencí.

Materiálem, na kterém budeme inference zkoumat, budou kuchařské recepty (pro srovnání určitých jevů využijeme také v menší míře návody z oblasti technické). Důvodem, proč jsme pro analýzu inferencí zvolili kuchařské recepty, je jejich velká jazyková úspornost. Tato velká míra implicitnosti vyžaduje, aby si čtenář množství informací vyvodil, a recepty jsou tedy vhodným materiálem právě pro zkoumání inferencí. Technické návody mají s recepty společné to, že jde v obou případech o popisy pracovních postupů, ale z oblastí naprosto odlišných. Analyzované jevy tak mohou být v porovnání s jinou tematickou oblastí lépe ukázány. Prameny, které jsme zvolili, jsou kuchařské knihy z posledních třiceti let. Jako protipól knih kuchařských receptů jsme zvolili knihy technických návodů přibližně ze stejného časového období.²

V práci vycházíme zejména ze zahraniční odborné literatury, která se problematice inferencí věnuje soustavněji a detailněji (v českém lingvistickém prostředí nepatří inference mezi frekventovaná témata). Kromě sekundární literatury věnující se přímo psycholingvistice, najdeme více či méně informací o inferencích v pracích zaměřených na porozumění, na analýzu diskurzu, popř. na pragmatiku. Čerpáme z odborné literatury z období od osmdesátých let, kdy se inference staly v rámci tzv. komunikačně-pragmatického obratu předmětem zájmu lingvistiky, až do současnosti.

Metodou při vlastním zkoumání inferencí na základě pracovních návodů je metoda introspekce, okrajově metoda rozhovoru.

V první kapitole se pokusíme představit různá pojetí pojmu inference, a to jak lingvistická, tak psychologická. Zároveň se pokusíme nastínit, v čem spočívá odlišný pohled lingvistů a psychologů na inference. V této kapitole také stručně definujeme termíny, které s inferencemi souvisí (koherence, koheze, propozice, mentální reprezentace, presupozice a konverzační implikatura). Druhá kapitola obsahuje klasifikace inferencí, opět lingvistické i psychologické. V rámci těchto klasifikací se zastavíme u různých typů inferencí, jak je vidí

² Příklady ale pocházejí v naprosté většině z knih technický návodů z let sedmdesátých a osmdesátých, což souvisí hlavně s tím, že v této době byly opravy a úpravy aut a samostatná výroba různých technických zařízení obvyklejší než v posledních deseti až dvaceti letech.

jednotliví autoři. Klasifikace jsou doplněné o doklady vět, při jejichž čtení si musíme inference tvořit. Třetí kapitola je pak zaměřena na vlastní analýzu textů: po krátké charakteristice zkoumaných textů se pokusíme se vymezit jazykové prostředky, které signalizují nutnost vytváření inferencí. V závěru této kapitoly se pak krátce věnujeme i inferencím, které nejsou vázány na konkrétní jazykové prostředky.

1. Definice základních pojmů

1.1. Definice pojmu inference

Inference³ jsou jevy, kterým se zabývá psychologie i lingvistika. Do lingvistiky se problematika inferencí dostala v rámci komunikačně pragmatického obratu (v 60. – 70. letech 20. století), kdy se do popředí zájmu lingvistů místo jazykového systému (langue) dostalo užívání jazyka (parole). Lingvistika se v této době začala zajímat o vyšší celky než je věta, tedy o text, o jeho interpretaci, o fungování jazyka v komunikaci, o pragmatické stránky jazyka, o možnosti průniku jazykovědy s jinými vědními obory.

Přestože jde o jev, který je těmito dvěma vědními oborům, lingvistice i psychologii, společný, každý z nich k němu přistupuje z jiného hlediska. Psychologii zajímá lidská mysl, lingvistiku zajímá jazyk. Pro psychology (inferencemi se zabývá zejména kognitivní psychologie) jsou inference prostředkem k poznání toho, jak funguje lidská mysl; např. psycholog Johnson-Laird zkoumá inference jako nástroj k vytváření tzv. mentálních modelů, které považuje za nezbytné pro porozumění. Psychologové nekladou takový důraz na podrobnou klasifikaci inferencí: Johnson-Laird i Garnham rozlišují pouze dva typy inferencí (i když je každý vymezuje trochu jinak), zatímco jazykovědec Enkvist zhruba ve stejné době ve své studii předkládá velmi rozpracovanou klasifikaci inferencí⁴. Garnham k tomu ve své studii podotýká, že klasifikace založené na formě nebo obsahu inferencí jsou pro psychologické teorie zbytečné, podle něj je nejdůležitější rozdělení inferencí na základě jejich funkce a navrhuje dělení na inference nezbytné pro porozumění a inference elaborativní.⁵

Pro lingvistiku jsou inference prostředkem ke zkoumání jazyka a jeho fungování. Jsou důležitým mechanismem, který se podílí na procesu vytváření⁶ a porozumění textu, a textoví lingvisté zkoumají zejména to, které jazykové prostředky „spouštějí“ proces inferování.

³ Autoři ve svých textech používají výraz inferování (inferencing) pro označení procesu tvoření inferencí a výraz inference (inferences) pro výsledek tohoto procesu. Někteří autoři (např. Kekenbosch) toto rozlišení důsledně zachovávají. Většina z nich ale příležitostně označuje termínem inference obojí, tedy proces i jeho výsledek.

⁴ Kniha Johnson-Lairda *Mental Models* byla publikována v roce 1983, Garnhamova studie v roce 1989, Enkvistova v roce 1985.

⁵ Garnham 1989, s. 155.

⁶ V tom smyslu, že mluvčí při produkci textu neříká vše a předpokládá, že posluchač si některé informace (pomocí inferencí) domyslí.

Důležitým přínosem lingvistiky do problematiky inferencí bylo Enkvistovo rozlišení tří rovin inferování (intertextové, ilokuční a interakční), které ovšem v psychologii nenašlo širší odezvu. Nutné je také zmínit to, že ačkoliv Enkvist přišel s podrobnou klasifikací inferencí, pracuje většina lingvistů s rozdělením na pouze dva typy inferencí, jehož základy položil právě psycholog Johnson-Laird.

Zaměříme se nejprve na to, jak inference vymezují lingvisté. Podle **N. E. Enkvista** (1985) můžeme inferování definovat jako vytváření hypotéz z daných předpokladů a, jak jen je možné či žádoucí, jako ověření těchto hypotéz. Tyto hypotézy se nazývají inference.⁷ Inferování je proces, během kterého doplňujeme ty informace, které nebyly výslovně uvedeny v textu: text může být podle Enkvista podobný puzzle, u kterého nám chybí několik dílků - inferování umožňuje načrtnout náhrady za chybějící dílky, a puzzle tak doplnit. Inference mohou být vytvořeny z jakékoliv oblasti týkající se univerza, tj. mohou se týkat fyzikální struktury přírody, chování lidí a jiných živých bytostí, motivací, mravních principů, zkrátka všeho v naší znalosti světa, co by mohlo mít spojitost s univerzem diskurzu, které budujeme na základě toho, co slyšíme nebo čteme.⁸

Enkvistovo pojetí inferencí je širší než u ostatních autorů. Enkvist říká, že inferování může pokračovat i tam, kde text nemá žádný vlastní smysl. Uvádí příklad mluvčího, který produkuje nekoherentní text tím, že donekonečna opakuje stejnou větu nebo za sebe řadí věty, které spolu zjevně nesouvisí; takový mluvčí může být ostatními považován za opilého, zdrogovaného nebo slabomyslného. Takový text, ač nemá smysl, přesto spouští proces inferování. Tentokrát ovšem na jiné rovině než textové: text je interpretován jako příznak duševního či fyzického stavu mluvčího (podrobněji se o Enkvistově rozlišení tří úrovní inferování zmíníme ve třetí kapitole).⁹

Podle autorů **Denhièra** a **Baudeta** (1992) spočívá podstata inferencí v tom, že informace, které nám poskytuje text, jsou doplňovány informacemi inferovanými, ne explicitně přítomnými v textu. Inferencemi rozumíme obecně všechny informace, které se

⁷ Enkvist 1985, s. 233.

⁸ Enkvist 1985, s. 239-240.

⁹ Enkvist 1985, s. 240.

zakládají na přidání nového prvku k počáteční explicitní informaci. Tyto inferované informace jsou nezbytné ke sjednocení propozice.¹⁰

George Yule (2006) popisuje inference jako jakoukoliv přídatnou informaci užitou posluchačem k tomu, aby spojil to, co bylo mluvčím řečeno, s tím, co bylo zamýšleným významem.¹¹ (Yule v této studii mluví o inferování pouze jako o klíči k porozumění obrazným vyjádřením; uvádí příklady jako *Where's the spinach salad sitting?* (řečeno číšníkem), *Jennifer is wearing Calvin Klein* apod.)

John Field (2004) popisuje inferování jako proces přidávání informace, která není explicitně přítomna z totíž usoudí, že určité detaily a logické spoje nemusí být doslovně vyjádřeny, protože recipient bude spolupracovat na jejich doplnění.¹²

Iva Nebeská (2002) inference definuje jako „psychické procesy, které člověku umožňují zařadit slyšené nebo čtené texty (stejně jako jiné vnímané jevy) do kontextu jeho vlastních znalostí o světě. Inference jsou procesy usuzování, vyvozování nových informací z informací známých, domýšlení, překlenování mezer. Propojují informace verbální a neverbální.“¹³ V jiné studii (2001) dodává: „Inference nám umožňují vnímat text jako koherentní, identifikovat, k čemu odkazují zájmena, porozumět nejednoznačným a obrazným vyjádřením, rozumět aluzím a mezitextovým vztahům vůbec, souhrnně řečeno, zařadit obsah vnímaného textu do kognitivních obsahů naší mysli (...)“¹⁴

Podívejme se nyní na psychologický přístup k inferencím. Kognitivní psycholog **P. N. Johnson-Laird** ve své knize *Mental Models* (1983) definuje inference jako proces myšlení, který vede od jedné skupiny propozic k jiné, většinou od několika premis k jedinému závěru, ačkoliv někdy to může být i bezprostřední postup od jediné premisy k závěru¹⁵. Johnson-Laird spíše řeší otázku, jakou formou tento proces v mysli probíhá: odmítá teorii, že usuzování spočívá v odhalování logických podob jednotlivých premis a v aplikování inferenčních pravidel (inferential rules) nebo v nahrazování jednotek propozic pravdivostními hodnotami. Podle něj lidé tvoří své úsudky pomocí vytvoření reprezentace popsanych událostí¹⁶. Touto

¹⁰ Denhière-Baudet 1992, s. 81.

¹¹ Yule 2006, s. 116.

¹² Field 2004, s. 129.

¹³ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 179.

¹⁴ Nebeská 2001, s. 259.

¹⁵ Johnson-Laird 1983, s. 23.

¹⁶ Johnson-Laird 1983, s. 53.

reprezentací je tzv. mentální model. Mentální model je založen na významu premis a také na naší obecné znalosti světa - podstata spočívá v převedení premis do podoby mentálních modelů (které berou v potaz i všeobecné znalosti o světě). Na základě mentálního modelu jsme schopni si vytvářet různé inference.

Dokládá to na příkladu následujícího úryvku:

The pilot put the plane into a stall just before landing on the strip. He just got it out of it in time. Wasn't he lucky?

Pilot musel těsně před přistáním na plochu zastavit motor kvůli přetížení. Dostal se z letadla právě včas. Neměl štěstí?

Inference jsou tu nutné k určení významu víceznačných slov (pomocí kontextu a čtenářových zkušeností), k určení referentů zájmen, k pochopení smyslu třetí věty, tj. že nejde o otázku, ale o tvrzení. Jde tedy o vytvoření jednotného mentálního modelu na základě textu, s jeho pomocí pak je možné si všechny implicitní, ale i explicitní inference vytvořit¹⁷.

Psycholog **Alan Garnham** (1989) mluví o tom, že posluchač a čtenář si tvoří spoustu inferencí, aby se pokusil porozumět textu. Inference plní různé funkce při porozumění textu, kromě jiného mohou sloužit k identifikaci nezřetelně vysloveného slova, k vyřešení lexikální dvojznačnosti, k určení referentu zájmena nebo k odhadnutí zamýšleného sdělení z doslovného významu.¹⁸

Christianne Kekenbosch (1994), francouzská autorka, která se zabývá zejména pamětí, definuje inferování jako komplexní proces, který dává do spojitosti údaje o vnějším světě a údaje uložené v paměti (přechodně nebo trvale). Vyúsťuje zpravidla ve vytvoření nových propozicí, tj. inferencí. Ty rozšiřují oblast údajů a obohacují již vytvořenou paměťovou stopu (*trace mnésique*), ale mohou také naopak sjednotit do jedné propozice informace obsažené v propozicích několika. Inferování může také vyústit ve výběr, resp. zamítnutí některých propozicí. Kekenbosch říká, že porozumění textu vyžaduje vytvoření koherentní reprezentace jeho smyslu. Může se stát, že jazykové údaje dají vzniknout určitým

¹⁷ Johnson-Laird 1983, s. 128.

¹⁸ Garnham 1989, s. 153.

„mezerám“, dvojznačností nebo jen nejsou vzájemně slučitelné. Inferování je tudíž nezbytné pro porozumění těmto údajům.¹⁹

Na tomto místě je třeba zmínit také pojetí inferencí logika **J. Peregrina** (1999), které se liší od všech ostatních, jak jsme si je dosud představili. Peregrin se ve své knize zabývá inferencemi, jež jsou tradičně předmětem zájmu logiky (inference, kterým se říká logické). Vychází z W. Sellarse, který popisuje tři typy pravidelného jazykového chování, tři typy přechodů: svět-jazyk, jazyk-jazyk, jazyk-svět. Peregrin říká, že „(...) zabýváme-li se *teorií* jazyka, pak se pro nás zásadním stává především onen ‚vnitrojazykový‘ typ přechodů, kdy jednu větu odvozujeme z jiných vět. To jsou zřejmě *inference*, jakými se zabývá logika.“²⁰ A dále píše: „Význam výrazu je tedy ze sellarsovského pohledu role tohoto výrazu v relevantní ‚jazykové hře‘; a teoreticky uchopitelnou částí této role (...) je jeho *inferenční role*.“²¹ Význam výrazu lze podle Peregrina s jeho inferenční rolí ztotožnit. Inference, resp. pravidla inference vytvářejí tzv. logický prostor a to, že má nějaký výraz (resp. věta) smysl, znamená, že zaujímá místo v tomto logickém prostoru. To tedy znamená, že výraz musí být použitelný jako odůvodnění jiných výrazů (resp. vět), tj. musí z něj vyplývat jiné výrazy (resp. věty). Peregrin to vysvětluje na větě „Toto je králík“²²: „Sémantika této věty je tedy dána nejenom tím, že se tato věta používá v přítomnosti králíků, ale i tím, že z ní vyplývají jiné věty, například „Toto je savec“ či „Toto není slon“. To je tím, co odlišuje *smysluplnou větu* od pouhé *reakce*; co odlišuje člověkovu konstatování „Tohle je králík“ od toho, když pes zavěťtí králíka a zaštěká. Tohle je to, co činí tu člověkovu reakci, na rozdíl od oné psovy, *konstatováním* něčeho *o králících*.“²³ Konkrétní případy vyplývání nazývá Peregrin inferencemi (např. Gödel byl logik \rightarrow Někdo byl logik), typy inferencí (např. $X \text{ byl } P \rightarrow \text{Někdo byl } P$) nazývá inferenčními (odvozovacími) pravidly.

Jednotlivé definice pojmu inference se různě liší. Pokud bychom chtěli najít něco, co spojuje vymezení lingvistická s psychologickými, řekli bychom, že v procesu tvoření inferencí jde o přidávání, doplňování informací k nějaké původní explicitní informaci, to vše za účelem porozumění textu, vytvoření koherentní reprezentace textu.

¹⁹ Kekenbosch 1994, s. 83.

²⁰ Peregrin, 1999, s. 181.

²¹ Peregrin, 1999, s. 181.

²² Věta z příkladu W. V. O. Quina, ke které se Peregrin vrací v celém svém textu.

²³ Peregrin 1999, s. 195.

1.2. Definice souvisejících pojmů

Jak jsme viděli ve výše uvedených definicích, o inferencích nelze mluvit, aniž bychom zmínili s nimi úzce spojené pojmy textové lingvistiky. Některé z nich se objevují v definicích pojmu inference a je nutné je vysvětlit pro porozumění procesu inferování (koherence, koheze, propozice, mentální reprezentace), jiné bývají dávány s inferencemi do souvislosti, a je tedy třeba vymezit jejich vzájemný vztah (presupozice, konverzační implikatura). Podáváme tedy stručný výklad těchto termínů.

1.2.1. Koherence

Podle J. Hoffmannové (1997) „(...) bývá koherence situována především do obsahově tematické a sémantické dimenze textu; jde o vztahy mezi propozicemi (tj. základními sémantickými jednotkami) v „hloubkové“ rovině textu, resp. o jejich odvození z nadřazených „hyperpropozic“, „makropropozic“, tedy o globální organizaci textového obsahu. Způsob integrace jednotlivých dílčích obsahů do soudržného celku závisí samozřejmě na předpokladech a znalostech účastníků komunikace (souvislosti vyvozujeme hlavně prostřednictvím inferencí), ale často i na situaci (významy související s místem, časem, v němž komunikace probíhá, se subjekty účastníků, s jejich vztahy atd.). Jestliže se znalosti a předpoklady autora/mluvčího a příjemce zásadně liší (např. při odborné přednášce), je někdy pro autora obtížné formulovat svůj text tak, aby byl výsledkem interpretace příjemce rovněž soudržný, logicky strukturovaný obsahový celek. Na druhé straně však příjemce na počátku komunikace anticipuje, očekává koherentní text; proto se v případě, že koherence není zcela zjevná, snaží při recepci chybějící články, spojitosti doplnit (právě s použitím podtextu, různých možných konotací, svých dalších znalostí, inferenčního vyvozování apod.).“²⁴

M. Nekula uvádí, že koherence je „spojitost textu implikující jeho vnitřní organizovanost, jež je konstitutivním rysem textovosti; vlastnost a výsledek kognitivních procesů.“²⁵

²⁴ Hoffmannová 1997, s. 146.

²⁵ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 217.

Přidejme ještě pojetí G. Yulea (2006): podle něj není klíčem ke konceptu koherence něco, co by existovalo v jazyce, ale naopak něco, co existuje v lidech. Lidé dávají smysl tomu, co čtou nebo slyší, snaží se dosáhnout nějaké interpretace, která by byla v souladu s jejich zkušeností toho, jaký svět je. Podle Yulea je schopnost dávat smysl tomu, co čteme, pravděpodobně jen malou částí lidské schopnosti dávat smysl všemu, co vnímáme, našim zkušenostem se světem.²⁶

1.2.2. Koheze

Hoffmannová (1997) vysvětluje kohezi jako „aspekt syntaktický, výrazový, explicitní vyjádření obsahových souvislostí“.²⁷

V pojetí M. Nekuly je koheze „realizace spojitosti segmentů textu (...) v jeho povrchové struktuře užitím gramatických, podle novějších prací i logicko-sémantických, popř. zvukových a pravopisných prostředků, které jsou recipientovi bezprostředně přístupné, tj. prostředky kohezními.“²⁸ Mezi kohezní prostředky řadí substituci (lexikální jednotky, fráze nebo věty), opakování, modifikované a derivované opakování a tematické posloupnosti. Zmiňuje, že při mezivětném navazování mohou být kohezními prostředky také konektory nebo slovosled a zdůrazňuje, že „kohezní prostředky operují na pozadí koherence textu chápané jako vlastnost kognitivních procesů, které vyznačuje „spojitost“ a jejichž výsledkem jsou mentální, resp. mluvené nebo psané texty (...)“²⁹

1.2.3. Propozice

Hrbáčková definice propozice je „predikátovo-argumentová (participantní) struktura, která je odrazem nějaké reálné situace. (...) Propozice je abstrahovaná od různých aktualizačních momentů, jako je aktuální členění, modálnost, čas apod., a rovněž od konkrétní jazykové formy. Lze zjednodušeně říci, že propozice je druh obsahové jednotky (...), která se primárně (obvykle) vyjadřuje jazykově větou.“³⁰

²⁶ Yule 2006, s. 126.

²⁷ Hoffmannová 1997, s. 146.

²⁸ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 217.

²⁹ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 217.

³⁰ Hrbáček 1994, s. 19.

Field (2004) propozici definuje jako abstraktní reprezentaci jednotky významu, jako mentální záznam významu věty bez jakýchkoliv interpretačních a asociačních faktorů, které by čtenář/posluchač mohl uplatnit.³¹

1.2.4. Mentální reprezentace

V souvislosti s inferencemi se často mluví o tom, že to, co čteme nebo slyšíme, se společně s informacemi inferovanými podílí na mentální reprezentaci. Jde o psychologický termín, ale jeho vymezení mezi psychology není jednotné.

M. Sedláková (2004), kognitivní psycholožka, definuje mentální reprezentaci jako finální výsledek kódování informací, který je buď uložen v paměti, nebo je součástí proudu uvědomovaných informací.³² A zdůrazňuje, že „považovat mentální reprezentaci nejen za proces, ale i za jeho výsledek, jímž se uskutečňuje (tj. „zvědomuje“, „zpřítomňuje“) zastupovací („odkazovací“) funkce určitého znaku i znaková funkce těch psychických obsahů, prostřednictvím nichž subjekt odkazuje na určitou vnější nebo vnitřní danost, znamená reflektovat funkci symbolických procesů, na nichž je především mentální reprezentace ustavena.“³³ V kognitivní psychologii je pojetí mentální reprezentace širší než v psycholingvistice. Mentální reprezentace může mít různé formy: externí (patří sem obrazová a verbální forma mentální reprezentace) a interní (symbolická a distributivní forma). Některé z forem mohou mít vedle jednoduché také tzv. smíšenou formu, kdy je uplatněn více než jeden kód. Užší pojetí pojmu mentální reprezentace (např. Fieldovo) by pak odpovídalo interní symbolické smíšené formě mentální reprezentace v pojetí Sedlákové – pod tuto formu mentální reprezentace Sedláková řadí také tzv. mentální modely, které jsou kombinací propoziční a imaginativní reprezentace (Sedláková zmiňuje opět Johnson-Lairda, podle nějž je mentální model vnitřní reprezentací informace, která koresponduje na základě analogie s tím, co je reprezentováno.³⁴)

Field (2004) podává definici užší: podle něj je mentální reprezentace neverbální konstrukt, který tvoří čtenářovo/posluchačovo porozumění textu a který je neustále aktualizován tak, jak jsou zpracovávány další informace. Zmiňuje také to, že např. Kintsch a

³¹ Field 2004, s. 225.

³² Sedláková 2004, s. 50.

³³ Sedláková 2004, s. 50.

³⁴ Sedláková 2004, s. 58.

Van Dijk používají pro obdobný pojem termín situační model (situational model), Just a Carpenter termín referenční reprezentace (referential representation).³⁵

Podle Nebeské (2002)³⁶ je mentální reprezentace synonymem pojmů kognitivní či předpokladová báze. Je to „soustava mentálních vzorců v mysli jedince, v nichž jsou uloženy jeho opakované komunikační zkušenosti. Zahrnuje věcné znalosti na různých stupních obecnosti, komunikační prostředky (verbální i neverbální) i znalosti o tom, jak komunikační prostředky užívat (komunikační normy). (...) Organizace a fungování k. b. se zkoumá především v souvislosti s výzkumem porozumění řeči. Slova, která recipient vnímá, evokují v jeho mysli věci a jevy, které pojmenovávají, i kontexty, v nichž se obvykle vyskytují.“

1.2.5. Presupozice

Zejména v zahraniční literatuře se pojmy inference a presupozice objevují pospolu. N. E. Enkvist (1985) dokonce říká, že presupozice spolu s konvenční a konverzační implikaturou jsou specifickým typem inferencí.³⁷

Hoffmannová (1997) zmiňuje, že presupozicemi se zabývá mimo jiné i logika a pragmatika, z hlediska textové lingvistiky můžeme presupozice popsat jako „předpoklad, s jehož splněním se počítá, jako nutnou podmínku, jejíž splnění se při vyslovení výpovědi pokládá za jisté.“³⁸ A uvádí následující příklady: ve větě *Divím se, že ještě není hotova* je presupozicí fakt „*ještě není hotova*“, ve větě *Lituji, ale nejelo mi auto*, je presupozicí fakt, že mluvčí má auto.³⁹

Hrbáček⁴⁰ mluví o presupozicích v souvislosti s mimovětnými významovými faktory, které dotvářejí význam vět. Presupozice jsou podle něj „zkušenostní podmíněnost významu věty“, „podtext, existující na základě lidské zkušenosti a logiky“. Uvádí následující příklad: „Např. smysluplnost věty *Karlovo auto je v opravě* je podmíněna presupozicí (zkušenostním předpokladem): „Karel má auto“. Presupozice je souhrn podmínek, které musí být splněny, aby věta byla správně pochopena.“⁴¹

³⁵ Field 2004, s. 177.

³⁶ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 52-53.

³⁷ Enkvist 1985, s. 234.

³⁸ Hoffmannová 1997, s. 98.

³⁹ Hoffmannová 1997, s. 98.

⁴⁰ Čechová, M. a kol.: Čeština - řeč a jazyk, 2000.

⁴¹ Čechová 2000, s. 266.

Presupozice a inference mají tedy společné to, že se podílejí na významu věty: inference je informace, kterou si musíme na základě explicitních informací vyvodit, aby text dával smysl; presupozice je předpoklad, který musí být pravdivý, aby text dával smysl. Inference předpokládají aktivitu posluchače, musí si vyvodit, co mluvčí explicitně nezmínil. Presupozice jsou podmínky, které mluvčí při vyslovení věty pokládá za splněné a posluchač tedy může předpokládat, že tomu tak je, jinak by mluvčí větu neřikal. Lze soudit, že hranice mezi oběma pojmy není příliš ostrá.

1.2.6. Konverzační implikatura

Konverzační implikatura je pojem H. P. Grice. M. Nekula⁴² pojem vysvětluje takto: „(...) v komunikaci dochází – např. v ironii, metafoře aj. – k disociaci doslovného (konvenčního) a intendovaného (pouze implikovaného) významu slov, vět/výpovědí. Při užití např. obrazného vyjádření apod. se porušuje kooperační princip, tj. promluva není na úrovni doslovného (konvenčního) významu pravdivá, dostatečně informativní, adekvátní situaci apod. Adresát, který očekává, že mluvčí přesto chce komunikovat, hledá skutečný intendovaný, pouze implikovaný smysl promluvy. Na základě defektního užití jaz. prostředků na úrovni konvenčního významu a s ohledem na očekávání a (jazykový, situační, mentální) kontext se pak dobírá skutečného, intendovaného, pouze implikovaného významu promluvy.“⁴³ Inference slouží mimo jiné i k vyvození tohoto intendovaného významu výpovědi.

Vztah implikatury a inferencí popisuje J. Thomas. Podle ní je důležité inference a implikatury nesměšovat - implikovat (to imply) znamená naznačovat pomocí jazykových prostředků nepřímý nějaký význam. Implikatura je mluvčím vždy tvořena úmyslně a posluchač jí může, nebo nemusí porozumět. Na druhé straně inferovat (to infer) znamená vyvozovat něco z jazykových, parajazykových nebo nejazykových jevů. Inference je vždy tvořena posluchačem.⁴⁴

Yule tento vztah mezi inferencemi a implikaturami upřesňuje takto: mluvčí sděluje nějaký význam prostřednictvím implikatury (communicate meaning via implicatures) a

⁴² Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 177-178.

⁴³ Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 177-178.

⁴⁴ Thomas 1995, s. 58.

posluchač rozpoznává tento význam prostřednictvím inferencí. Tyto inference umožňují zachovat předpoklad kooperace, tj. že účastníci komunikace spolupracují.⁴⁵

⁴⁵ Yule 2004, s. 40.

2. Klasifikace inferencí

V první kapitole jsme se pokusili definovat pojem inference. Zaměřme se nyní na klasifikace inferencí jednotlivých autorů. Začneme opět u psychologického pojetí.

Johnson-Laird (1983) rozlišuje dva typy inferencí: explicitní a implicitní. Explicitní inference vyžadují čas a vědomé úsilí pokusit se o ně. Implicitní inference tvoří základ všech intuitivních rozhodnutí, potřebujeme je k porozumění textům, jsou rychlé, samozřejmé a většinou si je neuvědomujeme.⁴⁶

Garnhamovo (1989) rozlišení inferencí je tomu Johnson-Lairdovu velmi podobné. Jak už jsme zmínili výše, Garnham dělí inference podle jejich funkce a rozděluje je na inference nezbytné k porozumění (*inferences necessary for comprehension*) a elaborativní inference (*merely elaborative inferences*). Inference nezbytné k porozumění spojují dohromady informace z různých částí textu, kterému by čtenář neporozuměl, pokud by si je nevytvořil. Jejich vytvoření závisí více či méně na čtenářově/posluchačově znalosti světa. Zakládají časové, prostorové, logické zákonitosti, ale také příčinné a morální souvislosti mezi jednotlivými částmi textu. Typickými inferencemi tohoto typu jsou podle Garnhama inference popsané H. H. Clarkem jako inference přemostovací (*bridging inferences*):

*I went shopping yesterday. The climb did me good.*⁴⁷

Včera jsem šel nakupovat. Výstup mi prospěl.

K porozumění těchto dvou vět je nezbytné si vyvodit, že význam slova *climb* z druhé věty je součástí významu slova *shopping* z věty první.

Elaborativní inference, jak říká Garnham, nemohou být klasifikovány jako elaborativní⁴⁸ pouze na základě své formy nebo obsahu. Podle Garnhama jsou inference elaborativní tehdy, když nehrají žádnou roli při budování koherence textu. Jsou to inference, které si můžeme, ale nemusíme při čtení textu tvořit.

⁴⁶ Johnson-Laird 1983, s. 127.

⁴⁷ Garnham 1989, s. 155.

⁴⁸ V české terminologii se ustálil původní anglický výraz elaborativní. Elaborative můžeme přeložit jako rozvíjející, rozpracovávající.

Garnham říká, že inference nezbytné k porozumění textu a elaborativní si mohou být velmi podobné, ukazuje to na následujícím příkladu:

*A new hot-water tank had been installed.*⁴⁹

Nový bojler byl nainstalován

Na základě této věty si můžeme utvořit elaborativní inferenci, že bojler s největší pravděpodobností zabudoval instalatér. Pokud ovšem budeme číst následující sled vět:

*A new hot-water tank had been installed. The plumber did a very good job.*⁵⁰

Nový bojler byl nainstalován. Instalatér odvedl dobrou práci.

bude potřeba si vytvořit inferenci velmi podobnou, tedy že to byl instalatér, kdo bojler zabudoval. Ale v tomto případě to bude inference nezbytná k porozumění textu, k porozumění spojitosti těchto dvou vět.

Zastavme se ale nyní u jedné klasifikace inferencí, kterou Garnham ve své studii zmiňuje, totiž klasifikaci Garroda⁵¹, který ještě dále dělí inference nezbytné k porozumění na tzv. pravdivé inference (true inferences) a pseudoinference. Reaguje tak na tvrzení Havilanda a Clarka, kteří ve svých pokusech zjistili, že potřebujeme více času na přečtení druhé věty ve spojení:

*We checked the picnic supplies. The beer was warm.*⁵²

Zkontrolovali jsme piknikové zásoby. Pivo bylo teplé.

než na přečtení téže věty, ale s předcházejícím explicitním antecedentem⁵³:

⁴⁹ Garnham 1989, s. 156.

⁵⁰ Garnham 1989, s. 156.

⁵¹ Garnham 1989, s. 158.

⁵² Garnham 1989, s. 157.

⁵³ Antecedentem rozumíme „element poskytující referenci endofoře: je-li a. v textu před endofořou, jde o anaforu (...)“ (Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 41.)

*We took some beer out of the trunk. The beer was warm.*⁵⁴

Vyndali jsme z kufru pár piv. Pivo bylo teplé.

Garnham říká, že autoři Haviland a Clark rozdíl vysvětlují tím, že vytvoření inference (tj. že pivo bylo součástí piknikových zásob) má vliv na dobu potřebnou k přečtení druhé věty. Ale Garrod a Sanford objevili typ takových nezbytných inferencí, které čtenáře nezpomalují a Garnham uvádí jejich příklad

*Keith was giving a lecture in London. He was driving there overnight. The car had recently been overhauled.*⁵⁵

Keith měl přednášku v Londýně. Jel tam přes noc. Auto bylo nedávno v opravě.

Slovo *the car* nemá žádný explicitní antecedent, je tedy nutné si vytvořit inferenci, že auto bylo to, čím jel Keith do Londýna. Nicméně když autoři porovnali čas potřebný k přečtení třetí věty v tomto úryvku a v úryvku, kdy druhá věta byla nahrazena větou *He was taking his car overnight* (tedy větou s explicitním antecedentem), nezaznamenali žádný rozdíl.

Existují tedy nezbytné inference, které čtenáře zpomalují a jiné ne. Podle Garnhama⁵⁶ Garrod tento rozpor řeší tak, že vymezuje dva typy nezbytných inferencí: pravdivé (true inference) a pseudoinference. Pravdivé inference (nutné k pochopení prvního příkladu) vyžadují čas, jsou tvořeny jen, když je to nutné, a jsou tvořeny zpětně (backward), tj. když narazíme na jiným způsobem nevysvětlitelné vyjádření, spustí se proces zpětného vyhledávání antecedentu. Naopak pseudoinference (nutné k pochopení příkladu s vozidlem) se objevují jako automatický spoluprodukt porozumění a jsou tvořeny směrem dopředu (forward).

Garnham toto vysvětlení nepodporuje, sám vysvětluje rozdíly v čase čtení tím, že existence auta nebo nějakého jiného vozidla je implikována významem slova *drive* ve druhé

⁵⁴ Garnham 1989, s. 157.

⁵⁵ Garnham 1989, s. 158.

⁵⁶ Garnham 1989, s. 158.

věť. Když je význam slova *drive* vybrán ze sémantické paměti (semantic memory) a použit k vytvoření reprezentace významu druhé věty, tato reprezentace už obsahuje vozidlo, které může být velmi rychle identifikováno s autem. Zatímco v prvním příkladu spojení slov *picnic supplies* zřejmě neumožňují implikovat existenci piva.

Tyto výsledky, jak zdůrazňuje Garnham, nezpochybňují fakt, že nezbytné inference jsou tvořeny během čtení textu. Jen je zřejmé, že časové hledisko není pro určení, zda nezbytné inference tvoříme nebo netvoříme, rozhodující.

Vraťme se ale zpátky k elaborativním inferencím. Pro Garnhama je zdrojem otázek jejich fungování, konkrétně to, kdy si tyto inference tvoříme a zda jsou ukládány do paměťové reprezentace textu. Garnham říká, že pokud by byly elaborativní inference tvořeny během čtení textu, příliš by to neodpovídalo obecné představě, že se lidská mysl snaží vynakládat co nejmenší možné úsilí. Každý text by mohl dát vzniknout spoustě elaborativních inferencí, ale jen málo z nich by bylo potřebných pro porozumění následujícím částem textu nebo pro zodpovězení případných otázek. Je tedy neúčinné inference tvořit a ukládat je, pokud je nepoužijeme. Myšlenka, že si elaborativní inference tvoříme během čtení textu, by také příliš neodpovídala poznatku, že dokonce ani nezbytné inference nejsou tvořeny, dokud v textu nezjistíme, že se bez nich neobejdeme.⁵⁷ Garnham navrhuje vyřešit otázku toho, zda si tvoříme elaborativní inference během čtení textu, rozlišováním mezi tzv. plauzibilními inferencemi (plausible inferences) na jedné straně a tzv. vysoce pravděpodobnými inferencemi (highly probable inferences, inferences to default values) na straně druhé. Takže ačkoli je možné, že mezi piknikovými zásobami bude i pivo, vysoce pravděpodobné to není. A rozhodně to není něco, co bychom mohli automaticky přepokládat při absenci protikladné informace. Opačně je tomu v Garnhamově příkladu se sušením rukou a ručníkem⁵⁸ - pokud si účetní utře ruce, pak je vysoce pravděpodobné, že k tomu použije ručník. A předpokládáme, že by bylo zmíněno, pokud by k tomu použil nějaký méně vhodný prostředek, například košili. Garnham problém shrnuje takto: je možné, že vysoce pravděpodobné inference jsou tvořeny předtím, než jsou vyžadovány, ale ostatní elaborativní inference ne.

⁵⁷ Např. existence piva z úvodního příkladu není inferována, když čteme spojení *picnic supplies*, ale až poté.

⁵⁸ Garnham se vrací k příkladu, který jsme zde nezmínili, tedy trojici vět:

The accountant dried his hands today. The accountant dried his hands today with a towel. The accountant dried his hands today with a shirt.

Účetní si dnes usušil ruce. Účetní si dnes usušil ruce ručníkem. Účetní si dnes usušil ruce košili.

Zastavme se ještě u otázky ukládání elaborativních inferencí do paměťové reprezentace textu. Různé experimenty potvrdily, že zkoumané osoby často nejsou schopny při pozdějších testech⁵⁹ odlišit informaci explicitně přítomnou v textu a informaci inferovanou. Nabízí se tedy vysvětlení, že inferovaná informace je spolu s informacemi explicitními ukládána do paměti. Garnham to ale odůvodňuje jinak: tzv. teorií vynechání (omission theory). Podle této jeho teorie je jakákoliv informace (explicitní nebo implicitní), která může být vyvozena pomocí inferencí (a s vysokou pravděpodobností), z paměťové reprezentace textu vynechána. Informace o lžičce je tedy vynechána jak z reprezentace věty

*The truckdriver stirred the coffee in his cup.*⁶⁰

Řidič kamionu si zamíchal kávu v hrnku.

tak z reprezentace věty

*The truckdriver stirred the coffee in his cup with a spoon.*⁶¹

Řidič kamionu si zamíchal kávu v hrnku lžičkou.

Garnham říká, že pokud může být informace vyvozena z textu, může být vyvozena také z jeho odpovídající paměťové reprezentace. Garnham ale ve své teorii rozlišuje paměť pro obsah (memory for content) a paměť pro povrchovou formu (memory for surface form). Lžička sice není v předchozích příkladech uložena do paměti pro obsah, ale pokud je explicitně zmíněna, je uložena do paměti pro povrchovou formu. Pokud explicitně zmíněna není, není ani uložena. A experimenty dokazují, že po patnácti až dvaceti minutách, kdy je paměť pro formu už méně přístupná, se rozdíl v rozpoznání explicitní a implicitní informace ztrácí.

Tuto problematiku, které se nevěnoval jen Garnham, shrnují ve svém článku i autoři Coirier, Gaonac'h a Passerault. Říkají, že rozpoznání nějakého explicitního vyjádření se opírá

⁵⁹ Testy probíhají většinou následovně: zkoumaným osobám se dá přečíst úryvek textu, např. *John était en train de taper sur le clou quand son père vint voir ce qu'il faisait.* (John právě zatloukal hřebík, když se jeho otec přišel podívat, co dělá.). Potom je dotyčným předložena testovací věta *John était en train d'utiliser le marteau quand son père...* (John právě používal kladivo, když se jeho otec...) a jsou požádáni, aby určili, zda tuto větu (testovací) už četli, nebo ne (Coirier-Gaonac'h-Passerault, 1996).

⁶⁰ Garnham 1989, s. 160.

⁶¹ Garnham 1989, s. 160.

o dvě indicie: obsah a formu. Rozpoznání nějaké inferované informace je tedy spojeno pouze s obsahem a absencí jazykové formy může zkoumanou osobu vést k následující úvaze: „Ano, vyvodil jsem si tuto informaci, ale nevzpomínám si, že bych ji četl.“, a tedy k záporné odpovědi na otázku v testu rozpoznání.⁶²

Ch. Kekenbosch (1994) se zaměřuje na různé druhy funkcí, které mohou inference plnit, a podle toho inference rozlišuje. Na úrovni zajištění koherence textu jmenuje zejména inference přemost'ovací (inférences „pont“), které jsou nutné k porozumění např. následujícímu spojení (tj. je potřeba si vytvořit inferenci, že svícen je součástí místnosti):

*Il entra dans la vaste salle, le chandelier brillait de mille feux.*⁶³

Vstoupil do rozlehlé místnosti, svícen zářil tisíci světly.

Dále zmiňuje inference sloužící k identifikaci antecedentu a inference sloužící k odstranění nekompatibility informací, mezi které řadí zejména inference kauzální. K těm uvádí následující příklad:

*Julie avait l'intention d'aller à la piscine ce soir en sortant de son travail. Sa journée terminée elle rentre directement chez elle.*⁶⁴

Julie měla v úmyslu jít večer po práci na koupaliště. Jakmile jí skončila pracovní doba, vrátila se rovnou domů.

Kekenbosch říká, že poslední věta není slučitelná s první. Když si to čtenář textu uvědomí, musí si vytvořit kauzální inferenci, aby tuto nekompatibilitu odstranil. Oblast kauzálních inferencí není omezená jen na jednu možnost, ve zmíněném příkladu si můžeme představit nejméně tři možné důvody, proč Julie nešla na koupaliště: jednoduše už nemá chuť tam jít, nebo si zapomněla vzít plavky, nebo si vzpomněla, že má schůzku apod. Tyto inference se také liší stupněm pravděpodobnosti a další kontext zpravidla umožní vybrat jednu z možných

⁶² Coirier-Gaonac'h-Passerault 1996, s. 106.

⁶³ Kekenbosch 1994, s. 84.

⁶⁴ Kekenbosch 1994, s. 88.

variant. Kekenbosch také zmiňuje termín nadbytečné inference (inférences abusives), což jsou nesprávné inference, které si sice tvoříme v dobré víře text interpretovat, ale porozumění se tím může naopak zkomplikovat:

*On a trouvé Arnaud Lanka râlant derrière son bureau crâne fracturé. Le coffre-fort avait été dévalisé...*⁶⁵

Arnaud Lanka byl nalezen za svým psacím stolem chroptící a s rozbitou lebkou. Trezor byl vykradený...

Kekenbosch provedla experiment, během kterého zjistila, že naprostá většina zkoumaných osob po přečtení tohoto textu předpokládá, že Arnaud Lanka je mrtvý, ačkoliv se smrt dotyčného nikde v textu výslovně nezmiňuje.

Dále zmiňuje inference pragmatické, které nejsou nutné k interpretaci jazykových údajů, ale mohou přesto zpracování těchto údajů doplňovat. Tyto inference jsou spojeny se znalostí světa.

Všechny zmíněné inference řadí Kekenbosch mezi inference zajišťující koherenci mezi jazykovými údaji. Inference ale mohou zajišťovat i koherenci mezi těmito jazykovými údaji a mentální reprezentací vytvořené na základě údajů a znalostí uložených v paměti. Uvádí příklad autorů Bransforda, Barclayho a Frankse⁶⁶, kteří dali jedné skupině zkoumaných osob přečíst větu a) a druhé skupině větu b):

a) *Trois tortues se reposaient à coté d'un tronc flottant et un poisson passa en nageant au-dessous de lui.*⁶⁷

Tři želvy odpočívaly vedle plovoucího kmenu a pod ním proplavala ryba.

b) *Trois tortues se reposaient sur un tronc flottant et un poisson passa en nageant au-dessous d'elles.*⁶⁸

Tři želvy odpočívaly na plovoucím kmenu a pod nimi proplavala ryba.

⁶⁵ Kekenbosch 1994, s. 89.

⁶⁶ Kekenbosch 1994, s. 90.

⁶⁷ Kekenbosch 1994, s. 90.

⁶⁸ Kekenbosch 1994, s. 90.

Později dali oběma skupinám přečíst následující větu:

c) *Trois tortues se reposaient sur un tronc flottant et un poisson passa en nageant au dessous de lui.*⁶⁹

Tři želvy odpočívaly na plovoucím kmenu a pod ním proplavala ryba.

Zatímco osoby z první skupiny neměly s identifikací věty žádný problém a správně odpověděly, že větu c) v předchozí etapě nečetly, druhá skupina měla s rozpoznáním věty problémy. Tyto výsledky potvrzují, že tento proces inferování je založený na aktivaci znalostí uložených v paměti o prostorových vztazích, který odkazuje k vytvoření mentálního modelu situace.

Autoři **G. Denhière** a **S. Baudet** (1992) se ve své práci zaměřují pouze na inference nezbytné k porozumění textu a vracejí se ke klasifikaci Van Dijka a Kintsche⁷⁰. Rozlišují inference spojovací (inférences de liaison), inference obohacující (inférences d'enrichissement), inference založené na metaznalostech a inference logické.

Úkolem inferencí spojovacích je skloubit propozice, zajišťují koherenci mentální reprezentace vytvořené na základě textu tím, že zaplňují mezery existující v explicitním znění textu. Například ve větě:

*Jean dévora tout un pain. Il n'avait pas mangé depuis deux jours.*⁷¹

Jean zhltl celý chleba. Dva dny už nejedl.

Jedna z možných interpretací tohoto spojení je příčinná, tj. inferujeme existenci příčinného vztahu mezi dvěma informacemi (Jean zhltl celý chleba, protože už dva dny nejedl.)

⁶⁹ Kekenbscho 1994, s. 91.

⁷⁰ Denhière-Baudet 1992, s. 81.

⁷¹ Denhière-Baudet 1992, s. 82.

Inference obohacující spočívají v přidání nějaké další informace k explicitnímu znění. Tato informace buď specifikuje aspekty ne explicitně zmíněné v textu, nebo spojuje text v jeho celku s ne explicitními znalostmi, jde např. o očekávání toho, co bude následovat, o způsob, jakým něco proběhne apod. Na rozdíl od inferencí spojovacích nejsou tyto inference nutné pro vybudování koherentní reprezentace textu. Jako příklady autoři uvádějí:

Marie a été opérée à coeur ouvert.

*Inférence: L'opération a été effectuée par un chirurgien.*⁷²

Marie prodělala operaci otevřeného srdce.

Inference: Operaci provedl chirurg.

David laissa tomber le vase de porcelaine.

*Inférence: Le vase se brissa.*⁷³

David upustil porcelánovou vázu.

Inference: Váza se rozbila.

Autoři podotýkají, že tento druh inferencí bývá často nazýván také inference pragmatické, tyto inference nemají určující funkci ve vytváření koherence textu, nemusejí být tedy vytvářeny během procesu porozumění textu. Naopak experimenty ukázaly, že jsou alespoň částečně vytvářeny až během vybavování a rozpoznávání.

Dalším typem inferencí jsou inference založené na metaznalostech, tedy na znalosti vlastních znalostí. Jejich pomocí můžeme vyvodit například to, že nějaká propozice je nesprávná nebo nepravdivá, protože kdyby byla pravdivá, informaci, kterou propozice představuje, bychom znali. Tak např. můžeme odpovědět na otázku:

*Margaret Thatcher a-t-elle-gagné un prix de beauté?*⁷⁴

Vyhrála Margaret Thatcherová nějakou cenu krásy?

⁷² Denhière-Baudet 1992, s. 83.

⁷³ Denhière-Baudet 1992, s. 83.

⁷⁴ Denhière-Baudet 1992, s. 85.

Posledním typem inferencí jsou inference logické. Mnoho autorů tyto inference do svých klasifikací nezařazuje. Zdá se totiž, že úloha těchto inferencí v procesu porozumění textu je velmi omezená. Porozumění textu nespočívá ve vytváření pravdivostních hodnot.

J. Field (2004) rozděluje inference do tří skupin: na logické, přemost'ovací a elaborativní.

Logické inference Field blíže nepopisuje, vysvětluje je pouze tímto příkladem: pokud mluvčí použije slovo *bachelor* (*starý mládenec*), znamená to, že osoba, ke které slovo odkazuje, je muž.

Přemost'ovací inference – Field uvádí, že se někdy také nazývají nutné, zpětné (backward inference) nebo integrační (integrative inference) – umožňují čtenáři zachovat koherenci textu.⁷⁵ Uvádí příklad:

*Bill had been murdered. The knife lay by the body.*⁷⁶

Bill byl zavražděn. Nůž ležel vedle těla.

V tomto případě je nezbytné inferovat, že slovo *tělo* (*the body*) odkazuje k Billovi a že nůž byl zbraní, kterou byl Bill zabit. Angličtina má možnost signalizovat, že by si čtenář měl utvořit přemost'ovací inferenci, pomocí určitého členu (zde např. u slova *the knife*). Určitý člen naznačuje, že jde o známou informaci a že by tedy čtenář měl slovo spojit s něčím, co předcházelo (v češtině má podobnou funkci aktuální větné členění).

Elaborativní inference, nazývané také forward⁷⁷ nebo prediktivní, používá čtenář k obohacení interpretace textu, ale nejsou nutné k porozumění a mohou být snadno přehodnoceny, pokud nějaká další informace ukáže, že byly nesprávné. Zrušení nebo přehodnocení již vytvořených inferencí nijak nenarušuje reprezentaci textu, kterou si čtenář vytvořil.

⁷⁵ Field, stejně jako někteří další autoři, chápe koherenci jako vlastnost, kterou může do textu vnést až čtenář, ne jako objektivní vlastnost textu.

⁷⁶ Field 2004, s. 129.

⁷⁷ Termín nepřekládáme pro nedostatek vhodného českého ekvivalentu. Výraz by se dal přeložit jako inference směřující vpřed. Jsou protipólem inferencí zpětných (backward).

Field se také ještě zastavuje u otázky ukládání jednotlivých druhů inferencí do paměti jako součást mentální reprezentace textu. Přemost'ovací inference jsou ukládány, důkazem je podle Fielda, stejně jako podle dalších autorů to, že zkoumané osoby často nedokážou při pozdějším testování rozlišit, co opravdu slyšeli, a co si vyvodili. Uvádí následující větu:

*He slipped on a wet spot and dropped the delicate glass pitcher on the floor.*⁷⁸

Uklouzl na mokré ploše a upustil křehký skleněný džbán na podlahu.

Většina testovaných si později vybavila, že četli větu, ve které bylo explicitně řečeno, že se džbán rozbil. Field ale podotýká, že je více názorů na to, jak dalece jsou přemost'ovací inference zapojovány do mentální reprezentace textu. Zatímco stanovisko konstruktivistů je takové, že do mentální reprezentace jsou uloženy všechny přemost'ovací inference, minimalisté tvrdí, že je uložen jen minimální počet těchto inferencí. Elaborativní inference se tedy liší od přemost'ovacích v tom, že netvoří součást mentální reprezentace textu a zatímco přemost'ovací inference jsou vytvářeny během procesu zpracování textu (tedy při četbě textu), elaborativní inference mohou být tvořeny až později, během procesu rozpomínání se.

Některé zjevné elaborativní inference mohou podle Fielda představovat pouze výsledek automatického procesu tzv. rozšiřující se aktivace (spreading activation), při kterém setkání s nějakým slovem urychlí rozpoznání slov asociovaných. Slovo *shovel* (*házet lopatou*) se tak ukazuje být dobrým vodítkem (cue) pro vybavení si následující věty, a to díky tomu, že je asociováno se slovem *dig* (*kopat*):

*The grocer dug a hole with a pitchfork.*⁷⁹

Hokynář vykopal díru vidlemi.

N. E. Enkvist nepoužívá jako většina autorů základní rozdělení inferencí (inference nezbytné a elaborativní⁸⁰). Klasifikuje inference podle jejich funkce, aniž by zmiňoval jejich nutnost při vytváření koherentní reprezentace textu.

⁷⁸ Field 2004, s. 130.

⁷⁹ Field 2004, s. 130.

⁸⁰ Resp. jim odpovídající druhy inferencí v různých pojetích různě pojmenované, jak už jsme zmínili výše.

Existenciální inference potřebujeme k vyvození existence něčeho, co nebylo explicitně zmíněno. Např. v následujícím příklad můžeme pomocí inferencí z existence motoru vyvodit existenci zapalovacích svíček.

*The engine stopped. The plugs were wet.*⁸¹

Motor se zastavil. Svíčky byly mokré.

Dále Enkvist mluví o kategoriálních inferencích, které tvoří základ sylogismů:

*All men are mortal, Socrates is a man, therefore Socrates is mortal.*⁸²

Všichni lidé jsou smrtelní, Sokrates je člověk, tedy Sokrates je smrtelný.

Referenční inference: jejich pomocí přiřazujeme referenty k zájmenům. Často se totiž při rozhodování, k jakému referentu zájmeno odkazuje, musíme opřít o naši znalost světa a o naši zkušenost, jak to ve světě obvykle funguje. Jak říká Enkvist, pokud je v místnosti malý chlapec a někdo řekne *How big he is!* (Jak je velký!), můžeme předpokládat, že zájmeno *he* odkazuje spíše k dítěti, než k nějakému jinému člověku v místnosti, protože velikost dětí je vlastnost, kterou někteří lidé uznají za hodnou komentáře. Referenční inference tedy fungují prostřednictvím situačního kontextu. Podobně v následujícím příkladě

*Abigail gave a lovely black dress to Betty because it was too small for her.*⁸³

Abigail dala Betty krásné černé šaty, protože jí byly malé.

vyvodíme, že zájmeno *her (jí)* odkazuje k Abigail a ne k Betty, protože tak to spíše odpovídá našim zkušenostem se světem.

Další typem inferencí, které Enkvist popisuje, jsou inference týkající se stavů. Pokud např. slyšíme následující větu:

⁸¹ Enkvist 1985, s. 235.

⁸² Enkvist 1985, s. 236.

⁸³ Enkvist 1985, s. 236.

*John's leg fracture was so bad that he had to be put in traction.*⁸⁴

Johnova zlomenina nohy byla tak ošklivá, že mu musela být provedeno trakce.

můžeme pomocí inferencí vyvodit určité informace o Johnově duševním a fyzickém stavu apod.

Velmi blízko těmto inferencím jsou inference procesuální, které spočívají v přidávání procesů, událostí nebo činů, a zaplňují tak „mezery“ mezi dvěma a více stavy explicitně popsanými v textu:

*My mother-in-law gave my five-year-old son a Black and Decker power drill for Christmas. I am still paying for the new floor.*⁸⁵

Tchyně dala mému pětiletému synovi k Vánocům elektrickou vrtačku Black-and-Decker. Ještě pořád splácím novou podlahu.

Po přečtení těchto dvou vět si podle Enkvista můžeme představit pětiletého chlapce, jak vrtá díry do podlahy, reakci jeho otce, dále truhláře, který pokládá novou podlahu atd. V Enkvistově pojetí je tedy výsledkem procesuálních inferencí nejen nezbytné zaplnění mezery, tj. vyvození příčinné souvislosti mezi dvěma větami (tj. inference nezbytné), ale i informace přídatné, které nejsou nezbytně nutné k porozumění textu (tedy v pojetí jiných autorů inference elaborativní). V rámci procesuálních inferencí Enkvist rozeznává ještě inference předpokladové (prerequisite inferences), činnostní (actional inferences) a důsledkové (consequential inferences) a vysvětluje je na následujícím příkladě:

*Susie drank a glass of cold milk.*⁸⁶

Susie vypila sklenici studeného mléka.

Předpokladové inference zahrnují existenci Susie, sklenice, studeného mléka, ale můžeme si také domyslet, že Susie byla nejprve v situaci, kdy sklenice a mléko byly někde poblíž, mléko

⁸⁴ Enkvist 1985, s. 237.

⁸⁵ Enkvist 1985, s. 237.

⁸⁶ Enkvist 1985, s. 238.

bylo v lednici a bylo v nějaké nádobě nebo v obalu. Akční inference zahrnují etapy pití: Susie se ke sklenici nejprve přiblíží, pak ji uchopí atd. Výsledné inference zahrnují např. to, že mléko je nyní v Susieně zažívacím ústrojí, už se nemůže vylít, v krabici/nádobě je ho méně apod. Podle Enkvista mohou být inference klasifikovány buď jako statické, nebo dynamické (buď se týkají primárně stavů, nebo procesů), ale zdůrazňuje, že dělicí čára mezi těmito kategoriemi by měla být, jak jen je možné, neostrá. Existenční, kategoriální i referenční inference používáme k popisu jak stavů, tak procesů.

Zmíněné typy inferencí můžeme podle Enkvista utřídít tak, že budeme rozlišovat mezi inferencemi selektivními a aditivními. Selektivní inference spočívají v tom, že vybíráme jednu z množiny možností, u aditivních inferencí přidáváme prvky nebo procesy z otevřené množiny informací. Selektivní inference zahrnují pak referenční inference, ale také případy ostatních typů inferencí (existenciálních, inferencí týkající se stavů nebo procesů), kdy je omezen počet možností.

Dále můžeme podle Enkvista při klasifikaci inferencí uplatnit škálu subjektivnost – objektivnost; subjektivní inference dovolují individuální odchylky, u objektivních inferencí dochází k interindividuální shodě. Na subjektivním pólu by tak byly například inference, které si tvoříme při četbě poezie a na objektivním pólu sylogismy.

Přínosné je Enkvistovo rozlišení tří úrovní inferování, o kterém jsme se zmínili už výše. Enkvist říká, že při interpretování jakéhokoli textu jsme nejen oprávněni, ale je od nás často i očekáváno a požadováno dávat text do spojitosti s mluvčím, s jeho náladami, přáními, vlastnostmi. Lidé jsou hodnoceni nejen kvůli tomu, co dělají, ale také pro to, co říkají (resp. píšou). Enkvist říká, že texty (alespoň většina z nich) nebudují svět diskurzu oddělený od osoby mluvčího; naopak, text vyvolává domněnky a úsudky o tom, kdo ho produkuje. Takové soudy jsou podle něj hluboce zakořeněny v jakémkoliv komunikačním aktu a je téměř nemožné je vyloučit. Pokud tedy budeme brát v úvahu i tento typ inferování, musíme rozlišit tři úrovně inferování: intertextovou, ilokuční a interakční. Na intertextové rovině zaplňujeme mezery v textu, abychom rekonstruovali svět v textu popsany. Na ilokuční rovině vytváříme inference na základě formy a situačního kontextu nějaké promluvy. Díky tomu zjistíme, jestli máme promluvu chápat doslovně, nebo ji interpretovat jako nepřímý mluvní akt nebo jako

ironii. Na interakční rovině inferování si vytváříme závěry o mluvčím/autorovi, o jeho zdvořilosti, názorech, duševním stavu, schopnostech apod.

V různých typech textů mají tyto roviny inferování různou míru významu. V odborných a narativních textech je nejdůležitější vytvořit „svět“ okolo textu, svět nezávislý na osobě autora (rovina intertextová). Jiné texty, např. účty, mají za účel vyvolat nějakou akci (rovina ilokuční). Interakční rovina hraje roli ve všech textech, kde je v popředí zájmu osoba autora. Tyto tři roviny inferování mohou ale působit vzájemně a také se navzájem ovlivňovat.

Autoři **Coirier, Gaonac'h a Passerault** nepřinášejí do problematiky inferencí novou klasifikaci. V klasifikaci inferencí vycházejí z Garnhama a Redera a rozdělují tedy inference na elaborativní a nezbytné. Mezi inference elaborativní řadí např. inference instrumentální. Mezi nezbytné inference zařazují zejména inference sloužící k zjištění antecedentu. Jakmile je nějaká informace ve větě představena jako známá, čtenář je (na základě zkušeností s používáním známé a nové informace) veden k hledání antecedentu. Pokud není přítomen v krátkodobé paměti, je potřeba si vytvořit inferenci, která umožní spojit informaci, která je právě zpracovávána s nějakou dřívější. Dále do skupiny nezbytných inferencí řadí autoři inference kauzální.

Autoři dále zmiňují klasifikaci **McKoon a Ratcliffa**⁸⁷, zastánců minimalistické teorie, kteří rozdělují inference na automatické a strategické. Automatické inference jsou mimo kontrolu čtenáře, jsou omezeny na zajištění koherence textu, čtenář si je tvoří snadno a jsou rychle k dispozici, protože se zakládají na jasných rysech textu, na „spouštěčích“ (déclencheurs/triggers), příkladem je anafora bez explicitního antecedentu. Inference strategické (kontrolované) jsou proti tomu jen více či méně pravděpodobné. Pouze automatické inference jsou tvořeny při čtení textu, strategické inference si čtenář tvoří eventuálně až na základě údajů získaných pomocí automatických inferencí.

Autoři ale podotýkají, že tato teorie má mnoho kritiků. Např. Van den Broek tvrdí, že některé inference jsou nezbytné pro koherenci, jsou mimo kontrolu čtenáře, a přesto nejsou rychle k dispozici. Lze předpokládat, že inference rychle vytvořená bude pravděpodobně automatická, ale neplatí opak: inference, jejíž vytvoření trvá déle, není nutně strategická.

⁸⁷ Coirier-Gaonac'h-Passerault 1996, s. 108.

Zmiňme ještě **Peregrinovu** klasifikaci inferencí: rozděluje je na kontextuální a absolutní. Kontextuální inference jsou ty, které jsou „závislé na nějakých faktických předpokladech“⁸⁸ a jsou tedy „správně použitelné jenom v některých situacích“⁸⁹. Inference, které takto závislé nejsou, jsou inference absolutní (Peregrin je nazývá vyplýváním). Uvádí následující příklad: inference „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ je inference kontextuální, zatímco inference „Ne všichni logici měli zdravý rozum“ z „Kurt Gödel zemřel v důsledku psychotické obsese“ a „Kurt Gödel byl logik“ je inference absolutní.⁹⁰

Ukázali jsme, že existuje více způsobů, jak inference třídit, klasifikace se liší také podle toho, zda jsou lingvistické nebo psychologické. Některé typy inferencí jsou zřetelně vymezené, jiné (např. inference pragmatické) jsou vágní a popsány jsou velmi nejasně. Když necháme stranou klasifikaci Peregrinovu, jemuž jde spíše o postihnutí procesů logického vyplývání, rýsují se dva hlavní typy inferencí, které bývají v různých pojetích různě nazývány. Jde tedy o protiklad inferencí, které si musíme vytvořit, abychom porozuměli nějakému textu na straně jedné a inferencí, které k porozumění textu nutné nejsou. Budeme se tedy držet tohoto rozlišení a pro tyto dva typy inferencí budeme používat označení inference nezbytné k porozumění textu a inference elaborativní.

⁸⁸ Peregrin 1999, s. 199-200.

⁸⁹ Peregrin 1999, s. 199-200.

⁹⁰ Peregrin 1999, s. 199-200.

3. Analýza textů

3.1. Analyzované texty

Fungování inferencí můžeme zkoumat na různých druzích textů. Autoři zabývající se inferencemi nejčastěji pozorují proces inferování na textech uměleckých, žurnalistických, popř. uvádějí příklady z mluvené komunikace. Inference hrají důležitou roli při porozumění jakémukoliv druhu textu. Dosud ale nebyla věnována pozornost funkci inferencí v textech založených na slohovém postupu popisném. Zaměříme se tedy na tyto texty, konkrétně na pracovní návody, které jsou založeny na popisu děje. Blíže ho charakterizuje Krčmová: „Popis děje musí samozřejmě i ve vyjádření odrážet dějovou linii – liší se však od vyprávění tím, že je záznamem pravidelně se opakující nebo opakovatelné činnosti. Takovým popisem je např. popis pracovního postupu nebo pracovní návod – konkrétní útvary, v nichž se vedle popisu děje objevuje obvykle i popis statický ve formě výčtu pomůcek, pracovních potřeb atd.“⁹¹

Hlavním předmětem našeho zájmu budou kuchařské recepty a na nich budeme fungování inferencí pozorovat.⁹² Některé jevy procesu inferování ukážeme pro srovnání i na návodech z oblasti technické (návody na opravu a úpravu automobilů apod.).

Zmínili jsme, že inferování spočívá ve vyvozování nových informací z informací explicitně uvedených v textu. V následující podkapitole se tedy nejprve zaměříme na jazykovou charakteristiku (nikoliv vyčerpávající) kuchařských receptů, tj. na jazykové prostředky, které jsou pro recepty charakteristické. Ty pak budou výchozím bodem pro popis fungování inferencí v textu.

⁹¹ Čechová – Krčmová – Minářová 1999, s. 115.

⁹² Článek L. Zimové Úspornost jako záležitost univerzální a specifická (2001) se zabývá problematikou související s inferencemi. Autorka zde sice o inferování nemluví, ale ukazuje právě na příkladu kuchařských receptů fungování principu úspornosti v jazyce, mluví o explicitnosti a implicitnosti, což s inferencemi velmi úzce souvisí.

3.1.1. Kuchařské recepty

Kuchařské recepty jsou texty, které mají po dlouhou dobu velmi ustálenou formu. Jejich účelem je pomocí popisu pracovního postupu umožnit čtenáři, aby si konkrétní pokrm sám připravil. Jsou to texty velmi stručné a tomu odpovídá také využití jazykových prostředků.

Velmi často se využívá anaforického navazování, a to prostřednictvím zájmen a elipsy. Oba dva jazykové prostředky přispívají ke stručnosti textu, autoři se takto vyhýbají nadměrnému opakování výrazů, předpokládají, že antecedent zájmena nebo elidovaného výrazu čtenář pomocí kontextu identifikuje. Zároveň ale velmi často dochází (zřejmě více než v jiných typech textů) k opakování lexikálních jednotek, jde hlavně o výrazy vyjadřující použité ingredience, zejména výrazy odkazující k hlavní surovině/surovinám se opakují často. Zatímco v uměleckých textech může být opakování výrazů nežádoucí a autoři takových textů se snaží vyhnout se opakování použitím synonymních výrazů, v návodech není větší míra opakování na závalu textu, ba právě naopak – pokud by se v popisu činností odkazovalo na jednu věc několika synonymními výrazy, mohla by u čtenáře vzniknout pochybnost, zda se jedná o jednu a tutéž věc. Dalším důvodem je to, že v oblasti gastronomie nejsou ani synonymní výrazy v jazyce vytvořeny. Existují sice synonyma pro různá kuchyňská náčiní, ale jak zmínila ve svém článku Zimová, princip úspornosti se dotýká i těchto výrazů: „Obvykle se neuvádějí informace o běžném kuchyňském náčiní. Pokud však součástí předpisu jsou, pak většinou proto, že jich autor užívá jako měřidel (...)“⁹³

Textové konektory jsou v kuchařských receptech velmi omezeny. Výpovědi jsou většinou spojovány v poměru slučovacím a připojovány buď asyndeticky, nebo spojkou *a*. Tato spojka na úrovni výpovědí naprosto převažuje. V kuchařských receptech není potřeba využívat velkého repertoáru spojek; jsou to popisy pracovního postupu, tedy sled jednotlivých úkonů. Omezený repertoár spojek tedy pouze odráží nesložitě mezivýpovědní vztahy. Jiné by v tomto typu textu ani neměly své opodstatnění. Vzhledem k tomu, že jde o návody, bychom snad čekali alespoň množství výrazů, které by text členily, ale ani těch se moc nevyskytuje. V receptech se popisují jednotlivé úkony a jsou řazeny tak, jak to odpovídá skutečnému postupu při vaření. Použití příslovcí typu *nejprve*, *pak*, *nakonec* tedy není nezbytné, protože

⁹³ Zimová 2001, s. 301.

to, co je potřeba udělat „nejprve“, najde čtenář na začátku receptu a naopak to, co musí udělat „nakonec“, bývá v textu poslední. Nejčastěji se setkáme s příslovcem *pak* a jeho synonymy (*potom, po chvílce, poté...*). Toto příslovce může mít mnoho různých sémantických odstínů, ale v kuchařských receptech bývá jeho použití omezeno na jediný: spíše než následnost úkonů naznačuje toto příslovce určitou časovou prodlevu mezi jednotlivými fázemi přípravy pokrmu.

Důležitým prostředkem textové koherence jsou tematické posloupnosti, které zajišťují tematickou návaznost textu. Hypertématem jednotlivých textů receptů (ale také všech receptů obecně) se stává všeobecný podmět, který převažuje v naprosté většině výpovědí - slovesný tvar má nejčastěji tvar 1. osoby plurálu, ale setkáme se i s 2. osobou plurálu⁹⁴, ve starších kuchařkách se užívala i 2. osoba singuláru imperativu⁹⁵. Vedle toho má obvykle každá výpověď ještě další tematický prvek - tematické centrum, tj. část tématu s nejvyšší výpovědní dynamičností. Zatímco hypertéma se vztahuje ke komunikační situaci (tj. k osobám komunikantů), tematické centrum se vztahuje k prvkům, které byly v textu explicitně zmíněny. Vlastnímu textu receptu vždy předchází nadpis (který vyjadřuje to, co se v receptu připravuje) a v naprosté většině i výčet ingrediencí, které k přípravě budou potřeba. Nadpis i výčet ingrediencí se zapojuje do tematické výstavby textu, a to zejména na počátku vlastního textu receptu: téma (resp. tematické centrum) první výpovědi není tedy kontextově nezapojené, ale tematicky navazuje buď na výraz obsažený v nadpise, nebo na jednu z ingrediencí. Ale ani nadpisy jednotlivých receptů nejsou kontextově nezapojené. Jsou zapojeny do kontextu názvů kapitol, kapitoly zase do kontextu názvu knihy. Tematická struktura textu se odráží v tematických posloupnostech. V kuchařských receptech se setkáváme převážně s návaznou tematizací rématu, s průběžným tématem, s derivací průběžného tématu, ale také s výpověďmi z hlediska aktuálního členění složitými. Jde o tzv. stažené (kondenzované) výpovědi. Pro kuchařské recepty je typická právě stažená výpověď s komplexním tématem. Daneš stažené výpovědi definuje takto: „Jestliže dvě po sobě následující výpovědi V_1 a V_2 mají na rovině tematicko-rematické některou složku společnou, mohou splynout a vytvořit jednu výpověď staženou, a to tak, že se jedna z výpovědí

⁹⁴ Viz např. recepty v časopise *Apetit* vydavatelství Hachette Filipacchi 2000.

⁹⁵ Viz kuchařka M. D. Rettigové *Domácí kuchařka aneb pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české a moravské z roku 1826*.

tematizuje na komplexní T nebo rematizuje na komplexní R.⁹⁶ Výpověď „Změklé máslo utřeme se zbylým cukrem (...)“⁹⁷ bychom mohli rozložit na:

výpověď V₁: Máslo (T₁) necháme změkknout (R₁).

výpověď V₂: Utřeme ho (T₂) se zbylým cukrem (R₂).

Výpovědi V₁ a V₂ mají společnou složku tematickou, T₁ se tedy může vypustit a R₁ vytvoří s T₂ tzv. komplexní téma (T*) „změklé máslo“. Rématem stažené výpovědi zůstává R₂.

3.1.2. Návodů z oblasti techniky

Návodů z technické oblasti nejsou zdaleka tak ustálené jako kuchařské recepty, na jejich podobě se podílí jejich konkrétní zaměření. Ale i návody podobně zaměřené se liší v závislosti na svém autorovi. Podstatným rozdílem je už to, že v nich autorům nejde, tak jako v kuchařských receptech, o stručnost. Naopak, technické návody bývají velmi podrobné a explicitní.

Rozdíl je také v použitých slohových postupech: v knihách kuchařských receptů najdeme v naprosté většině pouze návody na přípravu jednotlivých pokrmů, s postupem výkladovým se setkáme v omezené míře. Ve starších kuchařkách bývala součástí kuchařek kapitola o stolování a zásadách zdravé výživy⁹⁸, v těch moderních se s postupem výkladovým setkáme spíš okrajově: v některých knihách kuchařských receptů najdeme různé rady a tipy, často bývají určeny čtenářům, kteří nemají s vařením takovou zkušenost, jindy jsou součástí kuchařské knihy informace o dostupných kuchyňských přístrojích.⁹⁹ Kombinování postupu popisného a výkladového je typické pro kuchařku A. Kejřové z roku 1932: receptům předchází kapitola *Několik dobrých rad mladým hospodyním*, ale rady pro čtenářky najdeme i ve vlastních textech jednotlivých receptů.¹⁰⁰ V knihách technických návodů je ale výkladový slohový popis běžnou (a často zřejmě nutnou) součástí textu: např. v knize o opravách aut, v

⁹⁶ Daneš 1987, s. 692.

⁹⁷ Pechová 2004, s. 126.

⁹⁸ Např. Česká kuchařka Fialové.

⁹⁹ Např. Mandžuková: Bleskovky v kuchyni: dvě stránky jsou věnovány moderní technice v kuchyni.

¹⁰⁰ Nejčastěji jde o rady, co dělat, když se příprava jídla v některé fázi nepovede nebo co si počít ze zbylými surovinami a pokrmů.

podkapitole *Brzdy*¹⁰¹ je kromě návodu na sportovní úpravu brzd popsán celý brzdový systém, jakým způsobem funguje, z čeho se skládá, jaké má technické vlastnosti, kde je možné sehnat potřebný materiál na úpravu brzd atd., text je také doplněn grafy, tabulkami a nákresy.

Zmínili jsme, že technické návody bývají explicitnější než kuchařské recepty. Také s opakováním výrazů se v těchto textech setkáme daleko častěji. Podívejme se například na to, kolikrát se opakují slova *válec* a *hřídel* v následujícím úryvku.

Demontáž volantu

*Demontáží čtyř šroubů ve spodní části krytu volantu se tato část odejme. Sešroubováním (otáčením) matice na spodní části hlavy volantu se volant uvolní a vytlačí se z hřídele volantu. Matice se na hřídeli šroubováním neposouvá. Je přes pojistný kroužek a přes podložky na hřídeli vzepřena. V případě, že byl volant maticí příliš pevně utažen, může se stát, že zajišťovací kroužek se při vytlačování volantu z hřídele sesmekne.*¹⁰²

Podmětem bývá i v těchto typech návodů podmět všeobecný, verbum finitum je v 1. os. plurálu, v 2. os. plurálu, ale také v 3. osoba pasiva (*Vůz se zvedne, karosérie se na obou stranách podepře, aby byla odlehčena přední kola, a kola se demontují.*¹⁰³).

3.2. Metody

Při zkoumání inferencí jsme využili v první řadě metody introspekce. Introspekce je „psychologická metoda pozorování sebe sama, vlastní psychiky, vnitřních prožitků a procesů probíhajících ve vědomí; introspekci je však dostupné jen to, co si člověk sám uvědomuje.“¹⁰⁴ Tato metoda byla použita při určování toho, které inference jsou v konkrétních receptech nebo technických návodech nezbytné k porozumění a které jsou elaborativní.

¹⁰¹ Plšek 2001, s. 114-122.

¹⁰² Baťa 1983, s. 222.

¹⁰³ Baťa 1983, s. 190.

¹⁰⁴ Hartl – Hartlová 2000, s. 240.

Zatímco kuchařské recepty jsou texty, se kterými se většinou dostáváme do styku, většina čtenářů s nimi má nějakou zkušenost. Technické návody jsou naopak popisy velmi specializované, a jak ukážeme v dalším textu, čtenář neznající popisovanou problematiku jen stěží porozumí popisovaným úkonům. Proto jsme správnou interpretaci technických návodů konzultovali formou rozhovoru s osobami, které mají k dané oblasti blízký vztah.

V odborné literatuře se inference velmi často zkoumají formou experimentu (zkoumá se např. rychlost čtení, rychlost reakce na nějaké slovo nebo větu apod.). Realizace takových metod včetně vyhodnocení výsledků jsou ovšem technicky náročné a často bez náležitého technického vybavení zřejmě nemožné. Metoda experimentu tedy není v této práci využita.

3.3. Jazykové prostředky signalizující nutnost vytváření inferencí

Ve druhé kapitole jsme uvedli různé klasifikace inferencí a řekli jsme, že rozlišení, kterého se budeme držet, je rozlišení na inference nezbytné k porozumění textu a inference elaborativní. Zároveň jsme viděli, že inference elaborativní jsou značně individuální a vzhledem k tomu, že se nepodílejí na koherenci textu, je složité je popsat. Jsou to přídavné informace, které si čtenář může na základě textu vyvodit, ale které nejsou pro vytvoření koherentní reprezentace textu nutné. V návodech tedy budeme zkoumat pouze inference nezbytné k porozumění textu a inferencemi elaborativními se zabývat nebudeme.

V předcházející podkapitole jsme se zastavili u některých jazykových prostředků typických pro recepty. Většina z nich bývá zařazována mezi tzv. prostředky koherence textu.¹⁰⁵ Náš zájem se tedy zaměří zejména na tyto prostředky, i když ne jen na ně. Jedním z prostředků koherence textu je např. mechanismus koreference: pomocí zájmen (ale i elizí) se odkazuje k plnovýznamovému výrazu, tento výraz společně se zájmeny a elipsami vytváří koreferenční řetězec. Ale k tomu, abychom byli schopni tato zájmena přiřadit ke správnému antecedentu, resp. určit, co vlastně bylo vypuštěno, potřebujeme inferenční procesy – s jejich

¹⁰⁵ Prostředky koherence textu (resp. prostředky textové spojitosti) jsou podle Hoffmannové (1997): koreference, elipsa, substituce, lexikální koheze (opakování, synonymie, vztah hyponym a hyperonym, kohyponymie a antonymie), spojování pomocí konektorů a tematické posloupnosti.

pomocí jsme schopni tuto mezeru v textu překlenout, koherenci textu zachovat a vnímat text jako smysluplný.

Nyní se tedy zaměříme na nejčastější jazykové prostředky signalizující nutnost vytváření inferencí v kuchařských receptech.

3.3.1. Anaforické navazování - zájmena

Uvedme si nejprve příklad z knihy G. Altmanna. Ten ukazuje, jakým způsobem si čtenář vyvozuje, k čemu odkazují zájmena v textu:

A stonemason and his apprentice set down a block of stone by the side of the road. They were hungry. The stonemason had left their lunch under a nearby olive tree. It was a hot day but fortunately the beer was still cold. There was a large piece of nougat too, but when the apprentice tried to cut through it, the knife broke. They decided to eat it later. (...)

Kameník se svým učněm položili kámen na kraji silnice. Měli hlad. Kameník nechal jídlo pod nedalekým olivovníkem. Byl parný den, ale pivo bylo naštěstí ještě studené. Měli i velký kus nugátu, ale když ho chtěl učeň rozkrojit, nůž se zlomil. Rozhodli se, že nugát snědí později. (...) ¹⁰⁶

Altmann k úryvku poznamenává: „Nemusíme ani říkat, že se *it* nevztahuje k téže věci a že dost záleží na tom, zda jsme vždy, když na něj narazíme, schopni vyvodit, co označuje. Tak například první *it* se nevztahuje k ničemu, o čem už byla zmínka, ale odkazuje k době, kdy se příběh odehrál. Na to ovšem přijdeme, až když se dostaneme ke slovu *day*, protože jinak mohla věta klidně začít *It [the lunch] was a hot pastrami sandwich* ([K obědu] byl teplý sendvič s uzeným). Druhý výskyt *it* je jasnější, protože naposled se mluvilo o nugátu. Ale když se dostaneme ke třetímu *it*, posledně zmíněnou věcí byl nůž. V tomhle případě musíme vyjít z obecných znalostí o tom, co se jí a co ne, abychom vyloučili možnost, že by *it*

¹⁰⁶ Altmann 2005, s. 149-150.

odkazovalo k noži. Takže přijít na to, ke kterým částem mentálního modelu se odkazuje, není vždy úplně jednoduché.¹⁰⁷

Altmann sice nemluví výslovně o inferencích, ale právě prostřednictvím inferenčních procesů jsme schopni určit, k čemu odkazují jednotlivá zájmena. Roli zde hraje naše jazyková zkušenost, ale jak zmínil Altmann, také naše všeobecná zkušenost a znalost světa. Přiřazování zájmen k jejich referentům probíhá automaticky, aniž bychom si to uvědomovali. Je to součást naší každodenní zkušenosti s porozuměním mluveným a psaným textům. Uvědomujeme si ji až v okamžiku, kdy naše znalosti a zkušenosti selhávají a nejsme schopni určit, k čemu zájmeno odkazuje. K tomu dochází zejména tehdy, pokud nemáme zkušenost s určitým typem textů nebo s oblastí lidské činnosti v textu popisovanou. To si ukážeme na následujících příkladech. Pro čtenáře zvyklého vařit, a zvláště vařit podle receptů, nebude obtížné v jakémkoli receptu identifikovat, k čemu odkazují použitá zájmena, ale bude pro něj nesnadné určit totéž v technických návodech, pokud nemá zároveň zkušenosti s vnitřním vybavením a opravou automobilů. Zároveň je potřeba říci, že snad každý člověk má alespoň malou zkušenost s vařením a s recepty, příprava pokrmů tvoří běžnou součást života a dotýká se tedy většiny lidí. Ovšem jen málokdo je zvyklý provádět např. opravy aut. Kuchařské recepty jsou tedy srozumitelné, smysluplné a koherentní pro velkou skupinu lidí, a zrovna tak jsou návody z oblasti technické pro velkou část lidí nesrozumitelné a nekoherentní.

Podívejme se například na následující recept: v úryvku je třikrát užito zájmena středního rodu ve 4. pádě (*je*), první odkazuje ke slovu *těsto*, druhé ke slovu *obdélníčky*; mezi užitím druhého a třetího zájmena *je* nenajdeme žádnou nově uvedenou entitu, přesto třetí zájmeno neodkazuje, jak by se dalo předpokládat, k výrazu *obdélníčky*, ale k výrazu uvedenému v nadpisu – *krokety*. Roli tu hraje také to, že zájmeno *je* je morfologicky homonymní – má stejnou podobu ve 4. pádě singuláru i plurálu.

Smažené krupicové krokety (...)¹⁰⁸

Krupici vsypeme pomalu do horkého osoleného mléka, přidáme máslo a za stálého míchání odpalujeme, až se těsto nelepí na dno a stěny nádoby. Sejmeme je z plotýnky, po částečném prochlazení vmícháme vejce, strouhaný sýr a strouhaný

¹⁰⁷ Altmann 2005, s. 151-152.

¹⁰⁸ Vynecháváme na tomto místě (případně i v dalších receptech) výčet ingrediencí.

*muškátový oříšek a rozestřeme v plát o síle 1 cm na prkénko posypané strouhankou. Po vychladnutí nakrájíme z těsta obdélníčky a osmažíme je po obou stranách na rozehřátém oleji. Podáváme je k pečeným masům a dušené zelenině.*¹⁰⁹

Také ve druhém příkladě nenajdeme k zájmenu *je* ve dvou předchozích výpovědích žádný výraz, ke kterému by mohlo odkazovat. Formálně by mohlo odkazovat k výrazu *pánvičky*, ale každý čtenář snadno odvodí, že kuchyňské náčiní nemůže být tím, co se bude péct a následně plnit. Pokud se tedy v textu vrátíme zpět, najdeme antecedent zájmena v nadpisu (*omelety*):

Omelety s ovocem a čokoládovou omáčkou (...)

*Z bílků ušleháme sníh, přidáme cukr a ušleháme dotuha. Zlehka vmícháme žloutky, pak prosátou mouku a nalijeme na 2 páničky vymazané máslem a vysypané hrubou moukou. Upečeme je v horké troubě dorůžova. Naplníme je, přeložíme v půli, rozkrojíme na 4 porce a na talířích polijeme omáčkou. (...)*¹¹⁰

Distantní použití zájmena zvyšuje nároky na čtenáře, protože v krátkodobě paměti zůstává pouze několik posledních položek. Pokud tedy čtenář nenajde ve své krátkodobě paměti informaci o tom, k čemu by zájmeno mohlo odkazovat, musí se vrátit zpět v textu, aby dotyčný antecedent našel. Přesto ani takto použitá zájmena nebrání tomu, aby čtenář vnímal text jako koherentní.

Podobně funguje určování antecedentu také v případě, že gramatické formě zájmena odpovídá v předcházejícím textu více možných výrazů. Řekli jsme, že určení antecedentu, resp. vytvoření si příslušných inferencí je možné na základě našich zkušeností. Pomocí inferenčních procesů zvolíme tu z variant, která odpovídá naší zkušenosti s dotyčnou oblastí, v našem případě s vařením. Opačný případ nastává, pokud má před sebou čtenář návody z oblasti, s níž žádnou zkušenost nemá. V některých případech bude schopen určit antecedent pomocí gramatické formy zájmena – pokud se v předchozím jazykovém kontextu vyskytuje

¹⁰⁹ Vlachová 1979, s. 239.

¹¹⁰ Vlachová 1979, s. 278.

pouze jedno slovo v odpovídající gramatické formě. V ostatních, nejasných případech je ovšem jedinou možností, jak antecedent určit, to, že čtenář zná problematiku, o níž se hovoří, a je tedy schopen říci, k čemu by mohlo zájmeno odkazovat. Čtenář, který tuto zkušenost nemá, nebude s největší pravděpodobností schopen si nezbytnou inferenci vytvořit. Podívejme se na následující úryvky z návodů na opravu auta, které se ukazují být pro většinu laiků nesrozumitelné.

*Na nápravnici se vloží stahovák MP 6-106 (obr. 169) a na kulový konec stahováku procházející pružinou a spodním ramenem se nasadí podkovovitá podložka. Pružina se stáhne tak, aby mezi pryžovým dorazníkem a dnem nárazky pro něj ve spodním ramenu byla vzdálenost 20 mm.*¹¹¹

Laik, který nemá s opravami a vnitřním zařízením automobilů žádnou zkušenost, není schopen určit, zda zájmeno (*pro*) *něj* odkazuje k výrazu *dorazník*, nebo k výrazu *dno*, nebo (i když je to už méně pravděpodobné) dokonce k výrazu *stahovák*. Čtenář s touto problematikou dobře obeznámený naopak okamžitě určí, že antecedentem je slovo *dorazník*. (Stahovák je druh nářadí v podobě tyče se závitem a matkou, dorazník je nejčastěji oválný kus pryže, který zabraňuje tomu, aby při nárazech dosedal kov na kov, nárazka je protilehlý kus pryžového dorazníku. Pružina se pomocí stahováku stahuje, aby se dostala mezi pryžový dorazník a dno nárazky, tím se zmenšuje mezera mezi dnem a dorazníkem.)

*Pístnice v kolových válcích se pootočí zářezy tak, aby do nich šly zespodu vložit čelisti.*¹¹²

V této výpovědi by zájmeno (*do*) *nich* mohlo formálně odkazovat k výrazům *pístnice*, *válce* nebo *zářezy*. Antecedentem je slovo *zářezy*. (Pístnice jsou výčnělky, které vystupují z brzdového/kolového válce, tyto pístnice mají asi půl centimetrové zářezy, brzdové čelisti jsou dva kovy ve tvaru půlměsíce, na kterých je nalepeno brzdové obložení. Čelisti je potřeba vložit do zářezů, aby byly zabezpečeny proti posunu.)

¹¹¹ Baťa 1983, s. 204-205.

¹¹² Baťa 1983, s. 243.

*Ze zadní strany štítu se provléknou čepy čelistmi, nasadí se na ně pružiny a na čepech se zajistí miskou.*¹¹³

Antecedentem zájmena (*na*) *ně* je v tomto případě slovo *čepy*, ačkoliv formálně by to mohlo být i slovo *čelisti*. (Štít je kus silného plechu, na kterém jsou přimontovány veškeré součástky brzdového systému kola, funkce tzv. čelistí jsme popsali v předchozím příkladě, čepy jsou šrouby bez závitů. Čelisti musejí mít určitý pohyb, pružiny zajišťují to, že se čelisti mohou hýbat, jsou nasazeny na čepech.)

Příklady měly ukázat, že pokud čtenář nemá zkušenost s tím, jak jednotlivé popisované součástky vypadají a jak fungují, bude pro něj obtížné (nebo dokonce nemožné) vyvodit, k čemu zájmena odkazují. Pokud nějakému čtenáři dáme za úkol určit, k čemu dotyčné zájmeno odkazuje, vybere sice jednu z variant, ale bez ohledu na to, jestli je daná varianta správná, nebo ne, čtenáři vypovídají, že jim text přijde nesrozumitelný, nedovedou si popisované činnosti a jednotlivé součásti, o kterých se mluví, představit atd. Pokud zájmeno určí správně, je to proto, že se jim tato varianta zdá pravděpodobnější. Vše tedy nasvědčuje tomu, že nejsou schopni si vytvořit příslušný mentální model a pokud potřebují překlenout nějakou mezeru v textu, dělají to spíše na základě svých zkušeností jazykových. Formální prostředky zajišťující koherenci textu v těchto případech neposkytují dostatečnou oporu pro porozumění textu.

3.3.2. Anaforické navazování - elipsa

Jak už jsme zmínili, elipsa je jazykový prostředek pro kuchařské recepty typický. Autoři kuchařských knih většinou předpokládají, že si čtenář bude schopen vyvodit, co bylo vypuštěno. I v případě elipsy jde o tzv. anaforické navazování a má tedy mnoho společného s určováním antecedentního výrazu.

Co bývá v receptech vypuštěno? Nejčastěji se setkáváme s elipsou předmětu v 4. pádě:

¹¹³ Baťa 1983, s. 243.

*Střed rajčat osolíme, naplníme (0) nádivkou, lehce (0) posypeme strouhaným sýrem a ozdobíme (0) petrželkou.*¹¹⁴

Typický je také takový případ elipsy předmětu, kdy za vypuštěný výraz nemůžeme doplnit žádný konkrétní antecedent. Pokud by autor nepoužil elipsu, musel by zřejmě použít ukazovací zájmeno *to* nebo *on* nebo nějaký zástupný výraz jako např. *směs*, *těsto*, *hmota* atd., jako je tomu v následujícím případě. Použitím elipsy se tedy takovému řešení vyhýbá, aniž by receptu ubíral na srozumitelnosti:

*Změklé máslo utřeme se dvěma vejci, přidáme pažitku, nasekaná uvařená vejce a smetanu. Podle potřeby (0) zahustíme strouhankou, opepříme, osolíme a připravíme tužší těsto.*¹¹⁵

V tomto úryvku to ale není jediná elipsa: vypuštěno je i příslovečné určení místa (*přidáme – kam?*), příslovečné určení způsobu (*připravíme – z čeho?*). V kuchařských receptech je také obvyklé, že se jedním výrazem odkazuje k jedné ingredienci, která ale může být pokaždé jinak zpracovaná: v předchozím příkladu jde v první výpovědi o vejce syrová, v druhé výpovědi o vejce uvařená.

Pro recepty je typický také jeden typ elipsy, kterou zřejmě najdeme právě a jen v těchto typech textů. Jde o případ, který Zimová popisuje jako „kontextová elize řídicího substantiva, jehož pozici ve větné struktuře zaujalo jeho rozvíjející adjektivum.“¹¹⁶

*Hotové knedlíky vyjmeme a necháme okapat. Horké (0) na talíři posypeme strouhankou (...).*¹¹⁷

Častá je i elipsa příslovečného určení místa, používá se ve spojení se slovesy *vmíchat*, *přidat* a slovesy významově blízkými. Jde tedy o přísudky, které vyžadují doplnění „*kam*“.

¹¹⁴ Vlachová 1979, s. 17.

¹¹⁵ Malachová 2002, s. 108.

¹¹⁶ Zimová 2001, s. 303.

¹¹⁷ Malachová 2002, s. 121.

Zapékací mísu dobře vymažeme a střídavě pokládáme (0) uvařené lasagne a houbovou směs.¹¹⁸

Objevuje se i elipsa podmětu, nejčastěji ve vedlejších větách příslovečných (zejména účelových a účinkových), ale také časových a podmínkových. Výraz, který byl ve větě hlavní předmětem, se ve větě vedlejší stává podmětem a je vynechán.

Kotlety uvolníme od kosti, aby (0) se snáze propekly (...)¹¹⁹

Jak vidíme v následujícím receptu, ani velké množství elips neubírá textu na srozumitelnosti a nebrání tomu, aby čtenář vnímal text jako koherentní.

Rozmrazené drůbky očistíme, pokrájíme (0) a osmahneme (0) na oleji s pokrájenou cibulí (0). Přidáme (0) koření, kousek chleba a podlijeme (0) vodou nebo vývarem. Tlakový hrnec uzavřeme a na mírném ohni vaříme (0) asi 15 minut. Potom hrnec odstavíme a necháme (0) vychladnout. Zalijeme (0) moukou rozmíchanou v malém množství vody a ještě krátce povaříme (0). Dobře (0) ochutíme a podáváme (0) s noky, knedlíky nebo chlebem či pečivem.¹²⁰

Podívejme se nyní pro srovnání na využití elipsy v technických návodech: čtenář neznající tuto problematiku se dostává do podobné situace jako v případě určování antecedentu. Nemůže si příslušnou inferenci vytvořit, pokud nemá s danou oblastí zkušenosti:

Demontují se korunové matice kulových čepů kloubů a čepy se vytlačí stahovákem MP 6-104 (obr. 158). Čelisti stahováku je třeba vsunout pod pryžové manžety čepu opatrně, aby se (0) nepoškodily (namažou se olejem).¹²¹

¹¹⁸ Malachová 2002, s. 139.

¹¹⁹ Fialová 1983, s. 136.

¹²⁰ Mandžuková 2001, s. 36.

¹²¹ Baťa 1983, s. 195.

Elidovaný je výraz *manžety*. (Čelisti stahováku jsou plochy, které dosedají na oko čepu, jde o jiné „čelisti“ a jiný „stahovák“ než v předchozích případech, čep je vsunut v tzv. oko, pryžové manžety jsou součástky, které zabraňují vnikání nečistot do čepu. Demontovat v tomto případě znamená vyšroubovat korunové matice z kulových čepů a kulový čep vytlačit z oka čepu. Pokud by se nemělo něco poškodit, jsou to právě manžety, poškození čelistí stahováku není příliš pravděpodobné, autor by zřejmě neupozorňoval na riziko poškození náradí, ale spíše na poškození jedné ze součástí, která zajišťuje chod automobilu.)

3.3.3. Vztahy hyponymně-hyperonymní

V kuchařských receptech se setkáváme, i když ne příliš často, se vztahy hyponymně-hyperonymními. Autor použije určitý výraz, resp. výrazy, a následně na něj, resp. na ně odkáže výrazem nadřazeným. Použití je omezeno na některé konkrétní případy ingrediencí (nejčastěji maso, zelenina, ovoce, koření). I v tomto případě je nutné pomocí inferenčních procesů vyvodit, že jedno slovo s druhým (resp. s více slovy) spojuje právě hyponymně-hyperonymní vztah. Činíme tak opět na základě našich znalostí. Tento typ inferování vlastně odpovídá tomu, k čemu dochází v případě inferencí označovaných jako kategoriální (viz výše). Tak například musíme vyvodit, že slovo *maso* je nadřazeným výrazem i pro slovo *plecko*.

*(...) vykostěné vepřové plecko nakrájíme na kostky. V kastrolu rozežřejeme polovinu sádla, přidáme připravené maso a rychle opékáme.*¹²²

Častěji se hyponymně-hyperonymní vztahy vyskytují tehdy, když vlastnímu receptu předchází výčet ingrediencí. V tom případě už autor v samotném textu receptu všechny ingredience nezmiňuje a použije výraz nadřazený, tak jak je tomu v následujících příkladech:

Svíčková na smetaně

600 – 900 g masa (odblaněná hovězí svíčková), 50 g slaniny, 50 g másla, 300 g kořenové zeleniny (mrkev, celer, petržel), 1 cibule, 4 zrnka celého pepře, 4 zrnka

¹²² Dufek – Svejková 1990, s. 148.

celého nového koření, 1 bobkový list, 3 dl vývaru, 3 dl husté smetany, 3 lžíce hladké mouky, 1 lžíce cukru, citrónová šťáva nebo ocet, sůl, brusinkový nebo klikvový kompot nebo rybízový džem

Svíčkovou osolíme, protkneme 2/3 slaniny nakrájené na klínky a na másle zprudka po všech stranách opečeme. Maso za chvíli vyjmeme, přidáme zbytek na kostičky nakrájené slaniny a očištěnou, na plátky nakrájenou zeleninu a cibuli a osmahneme je do světle hněda. Pak znovu vložíme maso, přidáme koření, mírně podlijeme a dusíme v troubě (...) ¹²³

Šopský salát

300 g paprik, 300 g rajčat, 200 g salátových okurek, 100 g cibule, 50 g oleje, sůl, pepř, ocet, 150 g měkkého balkánského sýra, petrželka

Opranou a očištěnou zeleninu nakrájíme na větší kostky (mladé salátové okurky krájíme i se slupkou), promícháme s olejem solí, pepřem, octem a necháme asi půl hodiny marinovat (...) ¹²⁴

3.3.4. Zájmeno vše

Velmi často se v kuchařských receptech setkáváme s totalizátorem *vše*. Také použití takového zájmena (případně obdobných, zájmeno *vše* je ale nejčastější) vyžaduje inferenční procesy. Je potřeba, aby si čtenář vyvodil, co *vše* toto zájmeno v daném textu zahrnuje. Většinou zájmeno *vše* zahrnuje všechny dosud zmíněné suroviny:

Vykostěné maso a slaninu pokrájíme na přibližně stejně velké kostky. Také párek a klobásu pokrájíme na špalíčky, rajčata a cibuli na plátky a papriku zbavenou jadérek na proužky. Vše střídavě napichujeme na kovové jehly nebo špejle (...) ¹²⁵

Na zbylém oleji krátce osmahneme cibuli nakrájenou na jemná kolečka, přidáme očištěné plátky žampionů, předvařený, na nudličky nakrájený celer a mrkev a vše

¹²³ Dufek – Svejková 1990, s. 93

¹²⁴ Dufek – Svejková 1990, s. 76.

¹²⁵ Madžuková 2001, s. 43.

*krátce osmahneme, přidáme kečup a víno a krátce podusíme. Do směsi vložíme připravené opečené maso z kapra a dužninu z rajčat, vše znovu podusíme a podle potřeby přisolíme.*¹²⁶

Pro srovnání si můžeme opět uvést několik příkladů z návodu na opravu auta:

*Do víka nasuňte děrovanou trubku asi s 10mm přesahem a přivařte ji k víku tlumiče. Do vzniklého prostoru mezi děrovanou trubkou a pláštěm důkladně napěchujte ocelovou vlnu nebo čedičovou skelnou vatu. Dejte si opravdu záležet – množství napěchované hmoty má vliv na utlumení výfuku. Tlumič poté uzavřete druhým víkem tak, aby i zde asi 10 mm děrované trubky přesahovalo přes víko a důkladně vše zavařte.*¹²⁷

*Skříň se postaví znovu na podložku MP 7-102 a vlisuje se do ní a do spodního ložiska trnem MP 7-103 šroub řízení s nalisovaným horním kuličkovým ložiskem. Skříň se upne na pomocný držák a jím se upne do svěráku. Změří se část ložiska přecházející ze skříně. Vyrovná se podložkami, mezi které se vkládá papírové těsnění potřené těsnicím tmelem. Namontuje se vrchní víčko a miska. Vše se přitáhne šrouby a překontroluje se (...)*¹²⁸

V kuchařských receptech zahrnuje zájmeno *vše* všechny dosud zmíněné ingredience. Ale v návodech na opravu auta to tak není. V prvním příkladu zájmeno *vše* označuje víko a dvě trubky (vnitřní a vnější), v druhém příkladu označuje zájmeno *vše* vrchní víčko a misku. Pokud chceme správně interpretovat toto zájmeno ve výše uvedených příkladech, musíme také vědět, s jakými součástkami je možno provést to, co se v textu popisuje, např. které z uvedených součástí je možno zavařit nebo je přitáhnout šrouby, musíme být také schopni odlišit součástky od náradí. Opět se dostáváme k tomu, což už jsme vícekrát zmínili: bez potřebných znalostí není možné si potřebnou inferenci vytvořit.

¹²⁶ Dufek – Svejková 1990, s. 97.

¹²⁷ Plšek 2001, s. 98

¹²⁸ Baťa 1983, s. 220.

3.3.5. Adjektivizovaná příčestí

Jazykovým prostředkem pro kuchařské recepty velmi typickým jsou adjektivizovaná příčestí. Poukázali jsme na ně už v odstavci týkajícím se tematicko-rematické výstavby kuchařských receptů. Většinou se tato adjektivizovaná příčestí objevují, aniž by autor činnost, ke které odkazují, předtím explicitně zmínil:

*Naklepané řízky osolíme, opepříme, poprášíme hladkou moukou a opečeme na rozehřátém tuku.*¹²⁹

Tímto jazykovým prostředkem autor receptů naznačuje posloupnost úkonů (řízky je třeba nejprve naklepat, pak osolit, opepřit a poprášit moukou, potom je třeba rozehřát tuk a teprve pak na něm péct řízky) a zároveň text zůstává stručný. Ale i tento jazykový prostředek vyžaduje aktivitu čtenáře, který si musí pomocí inferencí vyvodit právě tuto nezbytnou informaci, tedy že adjektivizované příčestí označuje činnost, kterou je potřeba se surovinou provést dříve než tu, kterou vyjadřuje verbum finitum. Zároveň musí čtenář tato adjektivizovaná příčestí odlišit od ustálených výrazů, jako je např. *zakysaná smetana*, *nakládaná okurka* apod.

Na druhé straně mezi autory kuchařských knih najdeme takové, kteří dávají přednost tomu zmínit explicitně činnost, která má být provedena, a později ji ještě připomenout ve formě adjektivizovaného příčestí:

*Žampiony očistíme a pokrájíme na tenké plátky. Oloupanou cibuli nakrájíme na jemno, česnek prolisujeme. Hrášek slijeme a necháme okapat. Rýži propláchneme studenou vodou a necháme okapat. V kastrolu rozehřejeme olej, přidáme nakrájenou cibuli a prolisovaný česnek, krátce osmahneme, přidáme nakrájené žampiony. (...) Před dokončením vmícháme do rizota okapaný hrášek a lehce promícháme.*¹³⁰

¹²⁹ Mandžuková 2001, s. 21.

¹³⁰ Malachová 2002, s. 52.

Tento způsob opakování je méně náročný na inferování, ale objevuje se spíše okrajově, naopak autoři ve snaze o stručnost dávají přednost prostřednictvím adjektivizovaných přičestí popsat co nejmenším počtem slov potřebný počet úkonů. To ve svém článku ukazuje i Zimová, když porovnává jednotlivé činnosti přípravy pokrmu a jejich jazykové vyjádření: na konkrétním receptu ukázala, že popisu, jehož jazykové ztvárnění tvoří dvanáct výpovědí, odpovídá čtyřicet různých činností nutných k tomu, abychom výsledný pokrm opravdu připravili.¹³¹ Je tedy jasné, že text do této míry implicitní klade nároky na spolupráci čtenáře.

Ukázali jsme, které jazykové prostředky signalizují v kuchařských receptech nutnost vytvořit si inference. Na tomto místě si můžeme položit otázku, jestli tyto jazykové prostředky nějak korespondují s typy inferencí, které jsme si představili v druhé kapitole. Už jsme zmínili, že inference založené na identifikaci hyponymně-hyperonymních vztahů odpovídají typu inferencí, které někteří autoři nazývají kategoriální. O tento druh inferencí jde zřejmě také v těch případech, kdy musíme v textu určit, co všechno zahrnuje význam zájmena *vše*. Také jde o vztah několika jednotek podřazených k pojmu obecnějšímu, který je ovšem v těchto případech zastoupen zájmenem *vše*. Inference, které si musíme vytvořit, když chceme určit, k čemu odkazuje nějaké zájmeno (tj. u anaforického navazování prostřednictvím zájmen, ale i elipsy) odpovídají typu inferencí, které Enkvist popsal jako inference referenční, jiní autoři jako inference sloužící k identifikaci antecedentu. Na druhé straně kuchařské recepty nevyžadují tvorbu takových inferencí, jako jsou např. inference kauzální – jak už jsme zmínili výše, výpovědi jsou v receptech v naprosté většině spojovány v poměru slučovacím, příčinné vztahy v těchto textech nemají své opodstatnění. Některé inference jsou založeny na časové následnosti dějů, signalizují to kromě příslovcí zejména adjektivizovaná přičestí.

¹³¹ Zimová 2001, s. 307-308.

3.4. Inference, které nejsou vázané na konkrétní jazykové prostředky

V předchozí podkapitole jsme ukázali jazykové prostředky, které v kuchařských receptech signalizují nutnost vytvoření inferencí. Kromě toho se ale v těchto textech setkáme s inferencemi, které na konkrétní jazykové prostředky vázány nejsou. Jsou to inference přemost'ovací a inference instrumentální. Zatímco přemost'ovací inference bývají řazeny mezi inference nezbytné k porozumění textu, inference instrumentální naopak patří do skupiny inferencí elaborativních. Na závěr se ještě zmíníme o roli inferencí při určování významu u polysémních slov a pokusíme se aplikovat Enkvistovo pojetí rovin inferování na kuchařské recepty.

3.4.1. Přemost'ovací inference

Pomocí přemost'ovacích inferencí¹³² jsme schopni si dát do souvislosti dvě zdánlivě nesouvisející informace z textu. Některé příklady těchto inferencí jsme uvedli ve druhé kapitole (například výše uvedený příklad *Bill had been murdered. The knife lay by the body.*) Obvykle jde o nějakou vnitřní souvislost mezi věcmi, ke kterým text odkazuje. Tuto souvislost vyvozujeme na základě našich zkušeností.

V následujícím příkladu si musíme např. vyvodit, že slovo *šťáva* souvisí se slovem *voda*. Musíme tedy vyvodit, že šťáva je to, co vznikne, když se maso podlije vodou a dusí, vypečený tuk z masa spojený s vodou:

*Drobně nakrájenou cibuli osmažíme na slanině, přidáme porce králíka, osolíme, přidáme ostatní koření a králíka po všech stranách opečeme. Potom mírně podlijeme vodou a dusíme. Měkké maso vyjmeme, šťávu zahustíme strouhanou chlebovou kůrkou rozmíchanou v pívě a ještě povaříme.*¹³³

¹³² Jak jsme viděli v kapitole o klasifikaci inferencí, někteří autoři používají výraz přemost'ovací inference jako protiklad k inferencím elaborativním (např. Field), tedy jako obdobu inferencí nezbytných k porozumění textu. Pro jiné autory (např. Garnham nebo Kekenbosch) je to naopak podskupina inferencí nezbytných. V tomto smyslu používáme výrazu přemost'ovací inference i v této kapitole.

¹³³ Dufek – Svejková 1990, s. 168.

V dalším příkladu zase musíme vyvodit, že slovo *tuk* souvisí se slovy *máslo* a *slanina*. Je nutné vědět, že slanina je zčásti tvořena tukem a vyvodit, že tuk se ze slaniny vyškvaří a spojí se s máslem:

*Osolenou krůtu omyjeme, protkneme na prsou poloviční dávkou slaniny a osolenou pečeme na zbývajících slanině a másle. Cibuli nadrobno nakrájíme a přidáme k tuku.*¹³⁴

Inference, kterou si musíme v tomto případě vytvořit, má velmi blízko k inferencím kategoriálním zmíněným výše; částečně je založena na vztahu hyponymně-hyperonymním.

3.4.2. Instrumentální inference

Instrumentální inference nejsou nezbytné k porozumění textu, patří mezi inference elaborativní. Jsou to inference, pomocí kterých si text doplňujeme o představu nějakého nástroje (viz např. výše zmíněný Garnhamův příklad *The accountant dried his hands today* – můžeme si doplnit představu ručníku). Na začátku této kapitoly jsme řekli, že se elaborativními inferencemi zabývat nebudeme. Jedním důvodem, proč přesto instrumentální inference na tomto místě zmiňujeme, je to, že jde o inference, které jsou v rámci skupiny inferencí elaborativních nejvíce popsány a nejsnadněji zachytitelné. Druhým důvodem je pak to, že u pracovních návodů předpokládáme, že čtenář, který bude chtít popsany pracovní postup zrealizovat a pokrm připravit (resp. opravit auto), bude muset určité nástroje a pomůcky použít a je otázka, do jaké míry mu v tomto textu poskytne oporu.

Explicitně se nářadí a nástroje uvádějí v technických návodech. Někdy dokonce jejich výčet předchází vlastnímu textu návodu,¹³⁵ a i v textu bývá explicitně zmíněno nářadí, pomocí kterého máme dotyčnou činnost provést:

*Z kousku železné tyčky o průměru 10 až 15 mm uříznete pilkou na kov, případně lupenkovou pilkou na kov, 30 mm dlouhý váleček a pilníkem jej začistěte.*¹³⁶

¹³⁴ Dufek – Svejková 1990, s. 194.

¹³⁵ Např. v knize *Náměty z radiotechnické dílny* každému návodu předchází výčet potřebného materiálu a nářadí a nástrojů.

*Na hřídel se navlékne kolo ozubením ven z držáku a podle předvrtaných otvorů v kole se vrtákem Ø 4 mm vyvrtá v kole a v hřídeli otvor. Kolíkem Ø 4 x 20 mm se součásti zakolíkují a kolík se rozklepne, aby se spoj neuvolnil.*¹³⁷

*Podložky se urovňají jehlicí vsunutou do otvoru jazyčku podložek tak, aby nepřekrývaly dělicí rovinu skříňe, přiloží se víko, pružné podložky a dotáhnou se matice (pozor na deformaci víka). Skříň se stáhne dotažením matic. Vedení vysouvací objímky se upevní příchytkou. Matice šroubu příchytky se pojistí pružnými podložkami.*¹³⁸

V kuchařských receptech se na rozdíl od většiny ostatních typů návodů informace o náčiní běžně neuvádějí, jak to ve svém článku poznamenala i Zimová: „Pokud však součástí předpisu jsou, pak většinou proto, že jich autor užívá jako měřidel (*lžíce, lžička, hrnek, šálek*) nebo upozorňuje na požadovanou vlastnost doporučeného nádobí nebo náčiní (*ohnivzdorná miska, vyšší pekáč, velký kastrol, metlička na sníh*) nebo sděluje, že daný předmět je pevnou součástí dílčí činnosti v přípravě pokrmu (*střídavě navlékáme na jehlu, přendáme na pekáč*) anebo je potřebný k servírování hotového jídla (*na závěr zapícháme bodlo, podáváme v omáčnicku*).“¹³⁹

Absence informace o náčiní potřebném k jednotlivým úkonům tedy otevírá prostor k vytváření inferencí, umožňuje vytváření instrumentálních inferencí. Jak už jsme zmínili ve druhé kapitole, instrumentální inference bývají předmětem dohadů, přesněji řečeno mezi autory není shoda v tom, kdy si tyto inference vytváříme. Bez ohledu na to, kdy přesně jsou tyto inference tvořeny a zda vůbec, jsme považovali za důležité zmínit to, že kuchařské recepty svou neexplicitností dávají vzniknout další „mezeře“ v textu. V tomto případě nejde o žádný jazykový prostředek, jde o nevyjádření nevalenčního doplnění predikátu. Při čtení textu si tedy čtenář nemusí nutně instrumentální inference tvořit. Ale čtenář, který si bude chtít popisovaný pokrm chtít připravit, bude muset tuto „mezeru“ v textu překlenout.

¹³⁶ Hradiský 1974, s. 13.

¹³⁷ Baťa 1983, s. 107.

¹³⁸ Baťa 1983, s. 149.

¹³⁹ Zimová 2001, s. 301.

3.4.3. Inference a polysémie

Otázkou zůstává mimo jiné to, zda inferenční procesy fungují také při určování významu víceznačných, v našem případě polysémních slov. Yule například zmiňuje roli jazykového kontextu (co-text) při určování významu slov homonymních. Kontext nějakého slova je podle Yulea řada všech ostatních slov použitých ve stejné větě nebo výpovědi a má silný vliv na naše přesvědčení o tom, co bude slovo pravděpodobně znamenat.¹⁴⁰ J. Kess zase při určování významu slova nebo věty zdůrazňuje roli zkušeností a znalostí. Obecná znalost světa společně s jazykovými znalostmi se podílejí na tom, jaké pořadí možných významů si stanovíme u konkrétního slova, a to s ohledem na různé významy, které toto slovo může v daném jazyce mít.¹⁴¹

Pomocí inferencí určujeme, ke kterému z možných referentů odkazuje zájmeno, snad tedy inference fungují i v případě, kdy má slovo více možných významů a je třeba určit, který z nich má v konkrétní větě (tak např. význam slova *sníh* použitého v kuchařském receptu by byl pomocí inferencí určen na základě kontextu). Tato hypotéza by zřejmě musela být experimentálně ověřena, což přesahuje rámec této práce.

3.4.4. Kuchařské recepty a roviny inferování v pojetí N. E. Enkvista

Na závěr se ještě vraťme k pojetí inferencí dle Enkvista, který rozlišuje tři roviny inferování, a pokusme se aplikovat toto rozlišení na kuchařské recepty, resp. na návody obecně. Jak už jsme zmínili, podle tohoto pojetí se na intertextové rovině snažíme porozumět textu a vytvořit si na jeho základě určitý mentální model, na ilokuční rovině vytváříme inference na základě situačního kontextu a zjišťujeme, jestli máme promluvu chápat doslovně, nebo jako nepřímý mluvní akt, na interakční rovině si vytváříme závěry o autorovi.

V případě návodů se tedy se tedy na intertextové rovině inferování snažíme porozumět popsanému pracovnímu postupu a vytvořit si odpovídající mentální model. Na ilokuční rovině inferování nám jde o vyvolání nějaké činnosti, konkrétně o přípravu daného pokrmu. Na interakční rovině inferování můžeme vyvozovat něco o autorovi (ačkoliv osoba autora není

¹⁴⁰ Yule 2006, s. 114.

¹⁴¹ Kess 1992, s. 179.

v popisných textech tak důležitá jako např. v textech uměleckých¹⁴²), např. že nepodal recept/návod vhodným způsobem, že je napsán příliš složitě, příliš stručně atd. (opět záleží na zkušenostech čtenáře). Můžeme domýšlet, jestli měl při psaní textu na mysli spíše čtenáře-začátečníka nebo naopak čtenáře obeznámeného s danou oblastí. Zmínili jsme také, že podle Enkvista mají roviny inferování v různých textech odlišnou míru důležitosti. V návodech je tedy na prvním místě rovina ilokuční, na druhém místě je rovina intertextová, nejmenší hraje roli rovina interakční. Na závěr je nutné podotknout, že pokud mluvíme o různých rovinách inferování, nejde už jen o inference nezbytné k porozumění textu. Na jednotlivých rovinách inferování se podílejí oba typy inferencí (nezbytné i elaborativní). Na rovině intertextové hrají roli hlavně inference nezbytné k porozumění, na rovině interakční naopak zejména inference elaborativní.

¹⁴² Ve starších kuchařkách hrála osoba autora větší roli, osobnost autora se více promítala do textu, viz i kuchařka A. Kejřové z roku 1932.

Závěr

Téma diplomové práce je dokladem interdisciplinárního charakteru lingvistiky, je na pomezí textové lingvistiky a kognitivní psychologie, resp. psycholingvistiky. Zasahuje i do lingvistické pragmatiky. Práce je ovšem pojata z hlediska textovělingvistického. Jejím cílem bylo ukázat, které jazykové prostředky signalizují nutnost vytváření inferencí, popř. zda tyto prostředky korespondují s vymezenými druhy inferencí. Práce má část teoretickou a empirickou.

V teoretické části jsme podali přehled jednotlivých definic pojmu inference, a to jak z hlediska lingvistického, tak psychologického. Také jsme vymezili obsah pojmů s inferencemi úzce souvisejících (koherence, koheze, propozice, mentální reprezentace, presupozice a konverzační implikatura). Dále jsme představili různé klasifikace inferencí podle jednotlivých autorů (textových lingvistů i kognitivních psychologů) a ukázali jsme také některé sporné body, které mezi odborníky vyvolávají diskuse (např. otázka toho, v jakém okamžiku si tvoříme inference nezbytné k porozumění textu, kdy a za jakých okolností si tvoříme inference elaborativní apod.). Jednotlivé přístupy jsme se pokusili kriticky zhodnotit.

V empirické části jsme analyzovali specifický typ textů – pracovní návody; především to byly texty kuchařských receptů a okrajově také návody z oblasti technické. Naším vedlejším cílem bylo porovnat, v čem se liší tvoření inferencí při recepci textů pro čtenáře „srozumitelných“ od textů z oblasti, se kterou čtenář nemá žádnou zkušenost. Při analýze jsme postupovali od formálních prostředků, které signalizují nutnost, aby si recipient utvořil inference, k typům inferencí. Vymezili jsme pět takových formálních prostředků, jsou to: zájmena, elipsy, výrazy, které jsou ve vzájemném hyponymně-hyperonymním vztahu, totalizátor *vše* a nakonec adjektivizovaná přídavná.

Při použití zájmen (a to zájmen osobních) v textu si čtenář musí vyvodit, k jakému antecedentu zájmeno odkazuje; to mu usnadňuje, někdy umožňuje chápat text jako koherentní. Podobně je tomu také v druhém případě, tj. v případě elipsy – recipient si vyvozuje, který výraz byl vypuštěn. Třetím případem je použití výrazů, které jsou ve vzájemném hyponymně-hyperonymním vztahu, konkrétně jde o použití výrazu nadřazeného pro shrnutí všech zmíněných výrazů podřazených, čtenář musí pomocí inferenčních procesů vyvodit, že jedno slovo je s jiným slovem (resp. s jinými slovy) v hyponymně-hyperonymním

vztahu. Čtvrtým prostředkem, který signalizuje nutnost vytvoření inferencí, je použití totalizátoru *vše* – čtenář musí vyvodit, co všechno význam tohoto zájmena v konkrétní výpovědi vyjadřuje. A v poslední řadě jsou tímto prostředkem adjektivizovaná přídavná, která naznačují posloupnost úkonů. Inference, které si musí čtenář ve všech těchto případech vytvořit, patří mezi inference nezbytné k porozumění textu.

Některé z těchto inferencí korespondují s typy inferencí, které byly vymezeny v druhé kapitole: inference nutné k identifikaci antecedentu odpovídají inferencím referenčním; inference založené na identifikaci hyponymně-hyperonymních vztahů a inference, které si musíme vytvořit, chceme-li správně interpretovat význam zájmena *vše*, korespondují s inferencemi kategoriálními.

Dále jsme popsali, jaké další inference si recipient při čtení kuchařských receptů musí, resp. může tvořit. Tyto inference už nejsou vázané na konkrétní jazykové prostředky. Jsou to inference přemostovací, které rovněž patří do skupiny inferencí nezbytných k porozumění textu a jsou potřebné pro vyvození souvislosti mezi dvěma (či více) informacemi z textu. Druhou skupinou jsou pak inference instrumentální: ty se na rozdíl od inferencí přemostovacích řadí mezi inference elaborativní a s jejich pomocí si text doplňujeme o představu nějakého nástroje. Naznačili jsme také možnost, že inference hrají roli i při rozpoznávání významu slov polysémných. V závěru práce jsme na analyzované texty aplikovali Enkvistovo pojetí tří úrovní inferování.

Při analýze pracovních návodů technického charakteru jsme chtěli ukázat také to, jakou roli hraje zkušenost a znalost dané oblasti při tvorbě inferencí. Tam, kde text neposkytuje čtenáři dostatečnou oporu svými formálními prostředky, je obtížné, či dokonce nemožné vytvořit si bez potřebných znalostí a zkušeností požadované inference. V samotném závěru práce tedy můžeme říct, že inference jsou v tomto smyslu značně subjektivní.

Použitá literatura

- Altmann, G. T. M.*: Výstup na babylonskou věž. Otázky jazyka, mysli a porozumění. Praha, Triáda 2005.
- Brown, G. – Yule, G.*: Discourse Analysis. Cambridge, Cambridge University Press 1983.
- Coirier, P. - Gaonac'h, D. – Passerault, J.-M.*: Psycholinguistique textuelle: une approche cognitive de la compréhension et de la production des textes. Paris, A. Colin, 1996.
- Čapková, D.*: Inference z hlediska psychologie a lingvistiky. ČMF 80, 1998, s. 26-34.
- Čechová, M. a kol.*: Čeština - řeč a jazyk. Praha, ISV nakladatelství 2000.
- Čechová, M. – Krčmová, M. – Minářová, E.*: Současná stylistika. Praha, NLN, 1999.
- Daneš, F.*: Předpoklady a meze interpretace textu. AUC 32, 1988, s. 85-109.
- Daneš, F. – Hlavsa, Z. – Grepl, M.*: Mluvnice češtiny (3), Skladba. Praha, Academia 1987.
- Denhière, G. - Baudet, S.*: Lecture, compréhension de texte et sciences cognitives. Paris, Presses Universitaires de France 1992.
- Enkvist, N. E.*: Coherence and inference. In: Studia linguistica diachronica et synchronica. Ed. V. Pieper, G. Stickel. Berlin, New York, Amsterdam 1985, s. 233 – 248.
- Field, J.*: Psycholinguistics. A resource book for students. Routledge 2003.
- Field, J.*: Psycholinguistics. The key concepts. Routledge 2004.
- Garnham, A.*: Inference in language understanding: what, when, why, and how. In: R. Dietrich – C. F. Graumann (eds.): Language Processing in Social Context. Elsevier 1989, s. 153-169.
- Hartl, P. – Hartlová, H.*: Psychologický slovník. Praha, Portál 2000.
- Hoffmannová, J.*: Stylistika a ... Současná situace stylistiky. Praha, Trizonia 1997.
- Hrbáček, J.*: Nárys textové syntaxe spisovné češtiny. Praha, Trizonia 1994.
- Johnson-Laird, P. N.*: Mental Models: Towards a Cognitive science of Language, Inference, and Consciousness. Cambridge, Harvard University Press 1983.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.)*: Encyklopedický slovník češtiny. Praha, NLN 2002.
- Kekenbosch, Ch.*: La mémoire et le langage. Paris, Nathan 1994.

- Kess, J. F.*: Psycholinguistics. Psychology, Linguistics, and the Study of Natural Language. Amsterdam, John Benjamin Publishing Company 1992.
- Martins, D.*: Les facteurs affectifs dans la compréhension et la mémorisation des textes. Paris, Presses Universitaires de France 1993.
- Nebeská, I.*: Konotace a inference. In: Čeština – univerzália a specifika 3, Z. Hladká – P. Karlík (eds.), Brno 2001, s. 259-264.
- Peregrin, J.*: Význam a struktura. Praha, OIKOYMENH 1999.
- Sedláková, M.*: Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely. Praha, Grada Publishing 2004.
- Thomas, J.*: Meaning in Interaction. An Introduction to Pragmatics. London, Longman 1995.
- Yule, G.*: Study of Language. Cambridge, Cambridge University Press 2006.
- Yule, G.*: Pragmatics. Oxford, Oxford University Press 2004.
- Zimová, L.*: Úspornost jako záležitost univerzální a specifická. In: Čeština – univerzália a specifika 3, Z. Hladká – P. Karlík (eds.), Brno 2001, s. 299-310.

Prameny

Knihy kuchařských receptů

- Dufek, O. - Svejková, M.*: Připravujeme pohoštění. Praha, Avicenum 1990.
- Fialová, J. A.*: Česká kuchařka. Praha, Merkur 1983.
- Kejřová, A.*: Úsporná kuchařka – zlatá kniha malé domácnosti. Praha, Pražská akciová tiskárna 1932.
- Malachová, M.*: Bezmasá jídla. Ústí nad Labem, Nakladatelství R. Hájek 2002.
- Mandžuková, J.*: Bleskovky v kuchyni. Praha, Agentura VPK 2001.
- Pechová, J.*: Pečeme na Vánoce bez vážení. Praha, Laguna 2004.
- Vlachová, L.*: Pro pestrý stůl. Praha, Práce 1979.

Knihy technických návodů

Baťa, V.: Údržba a opravy vozů Škoda 100, 100 L, 110 L, 110 LS a 110 R. Praha, Nakladatelství technické literatury 1983.

Hradiský, Z.: Náměty z radiotechnické dílny. Praha, Mladá fronta 1974.

Mach, J. R.: Opravy automobilů Škoda Felicia, Felicia Combi, Pickup. Praha, Grada Publishing 2001.

Plšek, B.: Sportovní úpravy Škoda 105/120/130. Praha, Computer Press 2001.